

Noten

Inleiding

- 1 Stukken betreffende de gijzeling van 1731 zijn te vinden in: NA, Familie Cousebant, inv. nr. 658; SaD, Ambachtsheerlijkheid Cromstrijen 1492-1975, inv. nr. 319, fol. 407r.-408r. Betreffende de werkweigering van de Numansdorpse schepenen in 1715: NA, Gecommitteerde Raden, inv. nr. 3067, 17 april 1717; SaD, Ambachtsheerlijkheid Cromstrijen 1492-1975, inv. nr. 318, fol. 348v.; inv. nr. 1478.
- 2 Groenveld, *Regeren in de Republiek*, 4-6.
- 3 Blok, 'Fockema Andreae', 7-8; Noordam, *Leven in Maasland*, 9-11; Dorsman, 'Regionale geschiedenis', 353-354; Duijvendak, *Wijde horizon*, 5
- 4 Welker, *Geschiedenis*, 138.
- 5 Welker, *Uit de vroege*, 240-242.
- 6 Noordam, *Leven in Maasland*, 9-10. Een goed voorbeeld van een zeer populaire dorpsgeschiedenis is de *Geschiedenis van Scheveningen* van de Scheveningse onderwijzer J.C. Vermaas.
- 7 De Blécourt, *De ambachten*; De Blécourt, *Ambacht en gemeente*. Belangrijk, en nog steeds bruikbaar, waren ook zijn artikelen in het *Tijdschrift voor Rechtsgeschiedenis* over heerlijkheden en heerlijke rechten. Zie: De Blécourt, 'Heerlijkheden en heerlijke rechten'.
- 8 In 1976 verscheen een herdruk van vier artikelen van zijn hand over de dorpen Warmond, Valkenburg en Oegstgeest, voorafgegaan van een inleiding van D.P. Blok getiteld: 'Fockema Andreae en de Hollandse dorpsgeschiedenis'.
- 9 Van der Gouw, *Het ambacht Voorschoten*; Van der Gouw, *De Ring van Putten*.
- 10 Rijpperda Wierdsma, *Politie en justitie*.
- 11 Van der Pot, *Bestuurs- en rechtsinstellingen*.
- 12 Trienekes, 'Theoretische en methodologische aspecten', 169; Gerding, *Dorpsgeschiedenis*, 7; Dorsman, 'Regionale geschiedenis', 349-351; Duijvendak, *Regionale geschiedenis*, 10.
- 13 Veel van deze studies verschenen in de serie *Bijdragen van de Afdeling Agrarische Geschiedenis*, de bekende A.A.G. *Bijdragen*. Alberts en Van der Steur, *Handleiding*, 15; Trienekes, 'Theoretische en methodologische aspecten', 169; Gerding, *Dorpsgeschiedenis*, 7-8; Bieleman, 'Dutch agricultural history', 284-289; Van Cruyningen, 'Dutch rural history', 295-307. Zie ook: Van der Woude, 'Braudel', passim, die enkele relativerende opmerkingen plaatst over de directe invloed van de *Annalesschool* op Slicher van Bath.
- 14 Enkele jaren later volgde een boek over de ontwikkeling van het passagiersvervoer per trekschuit in de Republiek, getiteld: *Barges and capitalism. Passenger transportation in the Dutch economy (1632-1839)*. Deze studie verscheen in 1978 in de Wageningse A.A.G. *Bijdragen* en werd in 1981 als zelfstandig boek uitgegeven.
- 15 Een goed voorbeeld hiervan vormt proefschrift van Anton Schuurman, *Materiële cultuur en levensstijl*. Niet 'Wagenings' maar wel vergelijkbaar is de studie van Thera Wijsenbeek, *Achter de gevels van Delft*.
- 16 Van Cruyningen, 'Dutch rural history', 304-305.
- 17 Noordam, *Leven in Maasland*, 11-15; Van Cruyningen, 'Dutch rural history', 296.
- 18 Le Roy Ladurie, *Montaillou*; Ginzburg, *Il formaggio e il vermi*; Davis, *The return*. Geïnspireerd door deze voorbeelden, en dan met name door het boek van Ginzburg, verscheen in Nederland de catalogus: *Huisraad van een molenaarsweduwe*, onder redactie van J.R. ter Molen, A.P.E. Ruempol en A.G.A. van Dongen, behorend bij een tentoonstelling in museum Boijmans-Van Beuningen in 1986. Twee jaar later, in 1988, volgde een studie van W. Bergsma, *De wereld volgens Abel Eppens. Een Ommelander boer uit de zestiende eeuw*. Hierin wordt het wereldbeeld geschetst van een boer uit de Ommelanden die, ten gevolge van de politieke en godsdienstige ontwikkelingen aan het begin van de Opstand, gedurende tien jaar in ballingschap verbleef in Oost-Friesland. Zie met name de conclusie, waar Bergsma enkele kritische kanttekeningen plaatst, onder andere bij de boeken van Davis en Ginzburg.
- 19 Levi, 'On microhistory', passim; Burke, *What is cultural history*, 43-46; Zie ook: Pollmann, *Een andere weg*, 21-22.
- 20 Van Deursen, 'De pretenties', 213.

- 21 Uitvoerig over de situatie in Engeland: Dorsman, 'Regionale geschiedenis', 346-348.
- 22 Schutte, *Een Hollandse dorpsamenleving*; Van Deursen, *Een dorp in de polder*. Beide boeken waren het resultaat van één onderzoeksproject aan de Vrije Universiteit. De keuze voor Graft werd vooral bepaald door de aanwezigheid van een gevarieerde hoeveelheid bronnen. Zie hierover: Van Deursen, 'Werkende vrouwen', 3; Hell en Willemsen, 'Buitendijks', 43. Van Deursen publiceerde overigens al tussen 1978 en 1981 vier boekjes over 'gewone mensen' in de zeventiende eeuw, die later in één band werden uitgegeven onder de titel: *Mensen van klein vermogen. Het 'kopergeld' van de Gouden eeuw*. Inspiratie hiervoor vond hij onder meer bij historici als E.P. Thompson, Kenneth M. Stampf en Eugene D. Genovese, zo zegt hij zelf in zijn woord vooraf van het eerste deel uit 1978. In het gewijzigde woord vooraf van de vierdelige bundeling geeft hij aan dat de doelstelling van het werk eenvoudig is. Doelstelling was in de eerste plaats 'vertellen' en niet 'analyseren of doorgronden'. En inderdaad, het is zeer zeker minder analytisch van toonzetting dan het boek over Graft. Dat heeft zeker ook te maken met het feit dat de gegevens uit dit boek oorspronkelijk waren bedoeld om te worden gebruikt als inleiding op *Bavianen en slijkgeuzen*, een studie over de religieuze twisten ten tijde van Maurits en Oldenbarnevelt. Vandaar ook dat nogal wat voorbeelden uit *Mensen van klein vermogen* dateren uit het laatste kwart van de zestiende en het eerste kwart van de zeventiende eeuw. Hell en Willemsen, 'Buitendijks', 42.
- 23 Gerding, *Dorpsgeschiedenis*, 10. Van Deursen kende in ieder geval het werk van Spufford goed. Reeds in 1981 refereerde hij in een artikel aan 'Contrasting communities'. Zie: Van Deursen, 'Het belang', 58-59 en ook zijn artikel uit 1989: 'De pretenties', passim.
- 24 Schutte, *Een Hollandse dorpsamenleving*, 8.
- 25 Van Deursen, *Een dorp in de polder*, 12. Zie ook: Schutte, *Een Hollandse dorpsamenleving*, 8.
- 26 Spufford, *Contrasting communities*, xxvii-xxix.
- 27 Van Deursen, 'Bronnen en hun gebruik', 56.
- 28 Fockema Andreae, *Warmond, Valkenburg en Oegstgeest*, 33.
- 29 Van der Gouw, 'Het ambacht Voorschoten', 17
- 30 De Vries en Van der Woude, *Nederland 1500-1815*.
- 31 Aten, 'Als het gewelt comt...', m.n. hfst. 3.
- 32 Frijhoff en Spies, *1650*, 169-171.
- 33 Zie de kritiek die Jonathan Israel uitte op Van Deursens boek *Mensen van klein vermogen*: 'this book treats the period he deals with as a unit, paying little attention to the fundamental changes in the economy, in society and prosperity which took place precisely then. In short, he presents an astonishingly static picture of a highly dynamic period, in which conditions for the ordinary folk whom he is discussing were dramatically transformed'. Israel, 'Review of Plain lives in a Golden Age', 1270.
- 34 Betreffende dit concept, zie: Van Braam, 'Bureaucratiseringsgraad', 459.
- 35 Van Braam, 'Bureaucratiseringsgraad', 482-483; Raadschelders, *Plaatselijke bestuurlijke ontwikkelingen* (Alkmaar, Beverwijk, Purmerend en Zaandam), vooral de conclusies op 185-189. Dezelfde aanpak werd gevolgd door Wagenaar in zijn onderzoek naar de Sociëteit en de bestuurders van Den Haag. Wagenaar, 'Dat de regeringe'; Wagenaar, 'Haagse bestuurders'. Zie ook: Groenveld en Wagenaar, 'De Republiek', 136-141.
- 36 Knevel, *Het Haagse bureau*, 171.
- 37 Frijhoff en Spies, *1650*, 157-158.
- 38 Ibidem, 173-175.
- 39 Knevel, 'Een kwestie van overleven', 242-243.
- 40 Een gunstige uitzondering vormt de in 2011 verschenen dorpsgeschiedenis van Noordwijk. In de inleiding wordt expliciet gesteld dat men bij het schrijven zich steeds heeft afgevraagd 'wat de specifieke kenmerken van de geschiedenis van Noordwijk zijn en waarin het dorp zich onderscheidt van de omringende dorpen en steden'. Salman, 'Inleiding', 15.
- 41 Dit blijkt bijvoorbeeld overduidelijk uit het proefschrift van C.M. Lesger, *Hoorn als stedelijk knooppunt*.
- 42 Groenveld, *Evidente factiën*, passim.
- 43 Een lokale studie, uitsluitend over deze periode, is het proefschrift van Tom Nieuwenhuis, *Keeshonden en prinsmannen*, over de dorpen Durgerdam, Ransdorp en Holisloot in de jaren 1780-1813. Dit is een goed voorbeeld van een studie op het raakvlak van geschiedenis en antropologie waarin historisch bronnenonderzoek wordt gecombineerd met sociaal-wetenschappelijke inzichten. Zie verder: Schutte, *Een Hollandse dorpsamenleving*, over het dorp Graft in de jaren 1770-1810. Na het afronden van het manuscript van deze studie verscheen: Dekker, *Onderdanig en opstandig*. Hierin wordt uitgebreid aandacht geschonken aan de situatie op het Zeeuwse platteland tussen 1750 en 1850.
- 44 In de jaren zestig van de twintigste eeuw is een discussie gevoerd

over de vraag of heerlijkheden in 1848, met de afschaffing van rechten die overheidsgezag inhielden, werkelijk hadden opgehouden te bestaan. Dit debat wordt hier verder achterwege gelaten. Zie over deze discussie: Moorman van Kappen, *Het rechts-historisch karakter*, 15-16.

- 45 In dit boek wordt de term 'ambachtsheerlijkheid' altijd met een kleine letter geschreven. Slechts wanneer sprake is van het landbouwbedrijf wordt een hoofdletter gebruikt.
- 46 Ter gelegenheid van het vijfhonderdjarige bestaan van de ambachtsheerlijkheid Cromstrijen, verscheen in 1992 het boek *Een keizerlijk cadeau* van A. van Dijk. Hierin staat vooral de periode 1892-1992 centraal.
- 47 Van Dijk, *Een keizerlijk cadeau*, 22-23.
- 48 Timmerman en Delahaye, *Inventaris*, XI-XIII.
- 49 In het archief van de familie van der Goes, ondergebracht in het Noord-Hollands archief te Haarlem, zijn een groot aantal brieven te vinden van de gebroeders Maarten, Willem en Adriaan van der Goes waarin de ambachtsheerlijkheid regelmatig het onderwerp is. Deze brieven zijn ook uitgegeven in de *Briefwisseling tussen de gebroeders Van der Goes (1659-1673)* onder redactie van C.J. Gonnet.

Hoofdstuk 1

- 1 Fockema Andreae, *Studiën*, III, 48-53; Renting, *Verdronken land*, 39-40.
- 2 Van Herwaarden e.a., *Geschiedenis van Dordrecht*, I, 218-219.
- 3 Van der Ham, *De Grote Waard*, 51-52. Symon Cornelisz was 54 jaar oud toen hij dit in 1534 vertelde. Hij herinnerde zich de verhalen niet alleen van zijn vader, die in 1516 op zeventigjarige leeftijd overleed, maar ook van zijn grootvader. Zijn opa, die de leeftijd van negentig jaar had bereikt, was in 1534 al 43 jaar dood en moet geboren zijn in of omstreeks 1401.
- 4 Deze vaak geciteerde tekst is hier overgenomen uit: Van Herwaarden, e.a. (zie noot 2). *Geschiedenis van Dordrecht*, I, 162.
- 5 Over de Sint Elizabethsvloed, de aanleiding en de gevolgen van deze ramp bestaat een enorme hoeveelheid literatuur. Voor het meest moderne overzicht zij hier slechts verwezen naar: Renting, *Verdronken land*, waarin een uitgebreide literatuurlijst te vinden is, en naar het handzame en mooie overzicht van Leenders, 'Die inundacie'. De mythe over de 100.000 doden en de 72 verdronken dorpen blijkt bijzonder hardnekkig. In 2002 kwam het nog voor in een artikel in het tijdschrift *The Economist*. Zie: Peet, 'Model makers'.
- 6 Stol, 'Opkomst en ondergang', 129.
- 7 Uit historisch en historisch-geografisch onderzoek blijkt dat vooral over het gebied ten westen van de Grote Waard nog veel onduidelijkheden bestaan over de exacte ligging van polders en de loop van oude rivieren. Dat geldt met name voor de rivier de Striene. Zie in dit verband onder andere: Henderikx, *De beneden-delta*, 80; Leenders, *Van Turnhoutervoorde*, 76-77 en 362-366. Over de tol van Strienemonde: *Bronnen voor de economische geschiedenis*, II: *Rekeningen van de Hollandse tollén, 1422-1534*, XII en XXI-XXII; Verkerk, 'Tollén en waterwegen', 105-106.
- 8 Verseput, 'Het ontstaan', 71-72; Van der Gouw, *De Ring van Putten*, 24-25; Stol, 'Opkomst en ondergang', 141-143. Voor Zeeland, zie: Dekker, *Zuid-Beveland*, 34-38. Het uitmoeren van gronden leeft nog voort in verschillende plaatsnamen, bijvoorbeeld in de naam 'Moerdijk'.
- 9 Gottschalk, *Stormvloedén*, I, 410, 426, 447, 493-495; Verschillende auteurs, onder wie Renting, spreken ook nog van een dijkbreuk bij Broek in het jaar 1377. Door Gottschalk is echter aangetoond dat in dit jaar geen stormvloed heeft plaatsgevonden. Zie: Renting, *Verdronken land*, 36; Gottschalk, *Stormvloedén*, I, 452-465.
- 10 Fockema Andreae, *Studiën*, III, 36; Van der Gouw, *De Ring van Putten*, 24, nt. 6; Stol, 'Opkomst en ondergang', 142; Leeuwenberg, 'Westmaas', 300-301.
- 11 Fockema Andreae, *Studiën*, III, 47; Stol, 'Opkomst en ondergang', 144.
- 12 Ramaer, *Geographische geschiedenis*, 99; Stol, 'Opkomst en ondergang', 141.
- 13 Gevolg was een enorme toename van bedelaars en misdadigers in de getroffen gebieden. Ruim een jaar na de vloed gaf Jan van Beieren de opdracht om in het Land van Altena de jacht te openen op rondzwervende roversbenden. Zie: Fockema Andreae, *Studiën*, III, 44; Renting, *Verdronken land*, 42.
- 14 De Groot, 'Het verdronken dorp', 68.
- 15 De vluchtelingen zouden er permanent blijven wonen. Hier ontstond dan ook het dorpje Cillaarshoek. Zie: De Groot, 'Het verdronken dorp', 68-69; Leenders, *Van Turnhoutervoorde*, 365.
- 16 Renting, *Verdronken land*, 40; Leenders, 'Die inundacie', 68.
- 17 SaD, ORA Dordrecht, inv. nr. 694, fol. 20v.-21v.

- 18 NA, Grafelijkheidsrekenkamer, inv. nr. 747b. Een transcriptie van dit verslag is te vinden in: Van der Gouw, *De Ring van Putten*, nr. 71, 300-305. In deze periode vonden overigens meer onderzoeken plaats naar de toestand van dit gebied. Eén van deze onderzoeken, gedaan in de jaren 1521-1523, werd in transcriptie uitgegeven. Zie: Wikaart e.a., *'Nijet dan water ende wolcken'*. Speciaal over de gang van zaken rond dit onderzoek: Van Engen, 'Om te weten up wat tittel'.
- 19 Verschillende oude topografische kaarten tonen de kenmerkende 'hillen' of 'stellen' in de laatmiddeleeuwse delta van Holland en Zeeland. Goede voorbeelden – we beperken ons hier tot het grondgebied van de latere Hoeksche Waard – zijn: SaD, Kaartcollectie van de Hoeksche en Zwijndrechtse Waard, inv. nr. nog niet toegewezen, betreft de oudste kaarten van het grondgebied van de ambachtsheerlijkheid Cromstrijen (Donkersloot-de Vrij, *Topografische kaarten*, nr. 662); NA, Kaarten Hingman, kaart nr. 2081 (Van der Gouw, *De Ring van Putten*, afbeelding 5; Donkersloot-de Vrij, *Topografische kaarten*, nr. 661); ArNaP, Cartes et plans, inv. nr. N II Pays-Bas 2 (Le Moël, *Catalogue général*, 299 en fig. IX).
Naast hillen of stellen wordt in verschillende bronnen ook gesproken over 'weeren'. Deze door sloten afgeperkte stukken grond waren op verschillende plaatsen in het deltagebied te vinden. Grote weeren werden 'oorden' genoemd. De hiervoor genoemde kaarten vermelden onder andere 'Bommersoirt'. Zie: Welker, *Geschiedenis*, 31, nt. 1 en 242.
- 20 Van der Lee, 'De 'Hil van Pier' ontdekt'.
- 21 NA, Grafelijkheidsrekenkamer, inv. nr. 747b; Van der Gouw, *De Ring van Putten*, 302.
- 22 'Leven van de Heilige Geest': zij leven van de kerkelijke armenzorg.
- 23 *Informacie up den staet*, 581. Betreffende de overige dorpen, zie de pagina's 580-584.
- 24 Deze beschrijving is te vinden in de zogenaamde erfpachtsbrief van de ambachtsheerlijkheid Cromstrijen. Zie: SaD, Ambachtsheerlijkheid Cromstrijen 1492-1975, inv. nr. 1. Een transcriptie van deze erfpachtsbrief is te vinden in Welker, *Geschiedenis*, bijlage I.
- 25 Philips de Goede (hertog van Bourgondië en heerser van de Bourgondische Nederlanden van 1419 tot 1467); Karel de Stoute (hertog van Bourgondië van 1467 tot 1477); Maria van Bourgondië (hertogin van Bourgondië en heerseres der Nederlanden van 1477 tot 1482) en Maximiliaan I van Habsburg (regentschap over de Nederlanden van 1477 tot 1493).
- 26 Kerckhoffs-de Heij, *De Grote Raad*, 45, 55-56 en 82.
- 27 Van Rompaey, *De Grote Raad*, 213; Kerckhoffs-de Heij, *De Grote Raad*, 52-56; Cools, *Mannen met macht*, 227 (biografische gegevens).
- 28 Over de Hoekse en Kabeljauwse twisten bestaat een grote hoeveelheid literatuur. Hier zij slechts verwezen naar: Brokken, *Het ontstaan van de Hoekse en Kabeljauwse twisten*, en voor wat betreft het Bourgondisch-Oostenrijkse tijdperk: Van Gent, *'Pertijelike saken'*.
- 29 Van Gent, *'Pertijelike saken'*, 244.
- 30 Kerckhoffs-de Heij, *De Grote Raad*, 56.
- 31 Numan liet in 1494 zijn onwettige dochter Margriete door Philips de Schone wettigen. Zij huwde met Philips Haneton, de klerk van Gerard Numan. Haneton volgde in 1500 zijn schoonvader op als audiëncier. Daarnaast werd hij tesorier en charterbewaarder van Vlaanderen (1506) en tesorier van de Orde van het Gulden Vlies (1520). Beelaerts van Blokland, 'Het geslacht', 311; Kerckhoffs-de Heij, *De Grote Raad*, 56, 88 (stamboom 2) en 90; Moorman van Kappen, *Het rechtshistorisch karakter*, 12, nt. 46.
In de stukken van de ambachtsheerlijkheid Cromstrijen worden drie kinderen van Gerard Numan genoemd, waarmee niet gezegd is dat dit alle kinderen waren. Zie: Welker, *Geschiedenis*, 14.
- 32 Kerckhoffs-de Heij, *De Grote Raad*, 54 en 56. Welker noemt abusievelijk 1505 als sterfjaar. Deze fout werd in verschillende publicaties over Cromstrijen overgenomen. Zie: Welker, *Geschiedenis*, 14; Van Dijk, *Een keizerlijk cadeau*, 32; Bijl, *Klaaswaal*, 366; Van der Ham, *De Grote Waard*, 62. Vergelijk: Moorman van Kappen, *Het rechtshistorisch karakter*, 12, nt. 46.
- 33 UB Utrecht, Buchelius, *Inscriptiones*, 317. Zie ook: Beelaerts van Blokland, 'Het geslacht', 311; Koller, *Au service*, 73.
- 34 SaD, Ambachtsheerlijkheid Cromstrijen 1492-1975, inv. nr. 1.
- 35 Damen, *De staat van dienst*, 241-262; Cools, *Mannen met macht*, 143-147; Ter Braake, *Met recht en rekenschap*, 117-121.
- 36 SaD, Ambachtsheerlijkheid Cromstrijen 1492-1975, inv. nr. 1. Zie in dit verband tevens: Damen, *De staat van dienst*, 260.
- 37 Moorman van Kappen, *Het rechtshistorisch karakter*, 4-5.
- 38 Damen, *De staat van dienst*, 262.
- 39 Van Herwaarden e.a., *Geschiedenis van Dordrecht*, I, 268-269; Janse, 'De Hollandse ridderschap', 180. Voor biografische gegevens

- vens betreffende Godschalk Oem/Oom, zie: Damen, *De staat van dienst*, 479-480.
- 40 Een algemeen overzicht van deze ontwikkelingen is te vinden in: Fruin en Colenbrander, *Geschiedenis*; Fockema Andreae, *De Nederlandse staat*; De Monté ver Loren en Spruit, *Hoofdlijnen*.
- 41 De Blécourt, *Ambacht en gemeente*, 18-19; Martens van Sevenhoven, *De justitieele colleges*, 220-228; Rijpperda Wierdsma, *Politie en justitie*, 209-249; De Monté ver Loren en Spruit, *Hoofdlijnen*, 180-181. Ook in Cromstrijen werd de schout, zowel in de 16e, de 17e als in de 18e eeuw, regelmatig aangeduid met de term 'officier'. Zie: HGN, Kerkarchief, inv. nr. I/2, 13, 14 en 20 april 1664; SaD, Ambachtsheerlijkheid Cromstrijen 1492-1975, inv. nr. 334, rekest Cornelis Blicke (1e helft 18e eeuw) en inv. nr. 2811 (1581).
- 42 Rijpperda Wierdsma, *Politie en justitie*, passim; Groenveld, "Van den Hujze te Mujden", 37.
- 43 De Monté ver Loren en Spruit, *Hoofdlijnen*, 172-174.
- 44 Wijs, *Bijdrage tot de kennis*, 26-32.
- 45 Een stoop wijn was, volgens de gebruikte Haagse inhoudsmaat, 2,425 liter.
- 46 Wijs, *Bijdrage tot de kennis*, 7-15. Zeer uitvoerig over alle aspecten van het leenstelsel is de zeventiende-eeuwse jurist Pieter Bort in zijn 'Tractaet van het Hollants leen-recht'.
- 47 In de tijd van Karel de Grote waren lenen persoonlijk en niet erfbaar. Rond 1200 kwam daar echter verandering in. Er ontwikkelden zich verschillende vormen van erfrecht en er ontstond een tweedeling in de lenen. Bij sommige lenen beperkte de erfelijkheid zich, bij het overlijden van de leenman tot de oudste zoon in de rechte lijn. In zo'n geval sprak men van een 'recht leen'. Andere benamingen zijn een 'versterfelijk leen', een 'manleen' of een 'zwaardleen'. Wanneer een mannelijke nakomeling ontbrak, kwamen deze lenen te vervallen aan de leenheer. Daarom werden deze lenen, in de woorden van Hugo de Groot, 'by veelen ghenoeemt quade leenen'. Bij 'onversterfelijke lenen' of 'spilleenen' was de kans op verval aan de leenheer veel geringer. Waren er geen mannelijke afstammelingen, dan vererfde het leen op de vrouwelijke nakomelingen. Waren die er ook niet dan ging het leen over op familieleden in de zijlinie of zelfs in de opgaande lijn. Het is geen wonder dat dergelijke lenen in de volksmond werden bestempeld als 'goede lenen'. In de loop der tijd daalde in het gewest Holland het aantal 'kwade lenen' sterk, aangezien zij werden omgezet in 'goede lenen'. Aan het einde van de achttiende eeuw waren ze zo goed als verdwenen. Over de benaming 'kwade lenen': De Groot, *Inleidinge tot de Hollandsche rechtsgeleerdheid*, 165, II. 41 (2); Bort, 'Tractaet van het Hollants leenrecht', 17 (5). Over de verschillende manieren van vererving: Wijs, *Bijdrage tot de kennis*, 9 en 23; Kort, *Overzicht van de leenkamers*, IX; Kort, 'De leenregisters', 145; De Monté ver Loren en Spruit, *Hoofdlijnen*, 69-70.
- 48 De Blécourt, 'Heerlijkheden en heerlijke rechten', 72. Het woord overheidsgezag mag men, volgens De Blécourt, ook vervangen door 'regering', 'regeermacht', 'justitie' of 'jurisdictie'.
- 49 Van Nierop, *Van ridders tot regenten*, 119. Zie tevens: Van Iterson, *Heerlijke rechten*, 3; De Monté ver Loren en Spruit, *Hoofdlijnen*, 174-175. Janse, 'De Hollandse ridderschap', 181, spreekt niet over jurisdictie in een bepaald gebied, maar over jurisdictie in 'één of meer dorpen'. In sommige gevallen is dat juist. Veel vaker strekte de rechtsmacht zich echter ook uit buiten de grenzen van het dorp.
- 50 Uitvoerig hierover: De Blécourt, *Ambacht en gemeente*, 30-35.
- 51 Bort, 'Tractaet van hooge- ende ambachtsheerlyckheden', 738, 34.
- 52 Schelhaas wijst er op dat er in veel gevallen tussen de middelbare en lage jurisdictie geen enkel verschil bestond. Hij voegt hier echter terecht aan toe dat het onjuist is om het verschil niet meer te benoemen, aangezien 'in diverse heerlijkheden op Goeree Overflakkee de middelbare jurisdictie wel degelijk een eigen competentie en ook eigen functionarissen kende'. Van Leeuwen, *Het Rooms-Hollands-regt*, I, IX, 14; Bort, 'Tractaet van hooge- ende ambachtsheerlyckheden', 738-739 (39); De Blécourt, *De ambachten*, 5; De Blécourt, *Ambacht en gemeente*, 33-34; Rijpperda Wierdsma, *Politie en justitie*, 198-200; Schelhaas, 'De inrichting', 53-54.
- 53 Uitvoerig hierover: De Monté ver Loren en Spruit, *Hoofdlijnen*, 144-164, 178-180.
- 54 De Blécourt, *Ambacht en gemeente*, 7; Rijpperda Wierdsma, *Politie en justitie*, 201-209. Voor een vermelding van het woord 'ambachtsheerlijkheid', als aanduiding voor het territorium, zie: SaD, Hoge vierschaar, inv. nr. 2, 3 april 1714.
- 55 Hoewel ook vrouwen konden worden beleend met een heerlijkheid zal, zowel hier als in het vervolg, steeds gesproken worden over ambachtsheren.
- 56 Na 1550 vervulden de ambachtsheren in Holland slechts bij uitzondering het schoutambt. Zie: De Blécourt, *Ambacht en gemeente*, 19; Rijpperda Wierdsma, *Politie en justitie*, 217.

- 57 Ketelaar, *Oude zakelijke rechten*, 10-11.
- 58 Brünner, *De Order*, 155-156; Rijpperda Wierdsma, *Politie en justitie*, 23-25 en 210; Harten, 'Stedelijke invloeden', 116; Van Tielhof en Van Dam, *Waterstaat in stedenland*, 250-253, met veel literatuurverwijzingen. Specifiek over de stadsheerlijkheden van Amsterdam: Smit, 'Koop of spel'; Van Nierop, 'Het Quaede Regiment', 439. Leiden: Overvoorde, *Archieven van de stadsheerlijkheden*, III-VII en passim; Groenveld, 'Bestuur en beleid', 58. Rotterdam: De Blécourt, *Ambacht en gemeente*, 12-14; Blom, 'Het vermakelijkste', 237-238.
- Ook Den Haag, weliswaar geen stad, was sinds 1688 in het bezit van de ambachtsheerlijkheid Rijswijk. De hoge heerlijkheid van Rijswijk was bijna honderd jaar (tussen 1578 en 1667) verpand aan de stad Delft. Zie: Alkemade en Huitsing, 'De burger bestuurd', 101-104; Wagenaar, 'Haagse bestuurders', 8-9.
- 59 Uitvoerig over de sterfman: Bort, 'Tractaet van het Hollants leenrecht', 42 (26-28); 43 (29-34); 44 (35) en 284 (35-36).
- 60 Een overzicht van de hoge jurisdicties in Holland is te vinden in: Egmond, 'De hoge jurisdicties', 129-161. Een goede inleiding op de organisatie van de baljuwschappen en de taken van de baljuws vormt: Van der Ree-Scholtens, *Inventarissen*, I-XLVIII. Zie verder: Van den Bergh, 'De baljuwen', passim; Fruin en Colenbrander, *Geschiedenis*, 66-71; Rijpperda Wierdsma, *Politie en justitie*, 250-278; De Monté ver Loren en Spruit, *Hoofdlijnen*, 180; Groenveld, "Van den Hujze te Mujden", 31-32. Specifiek over het ambt van ruwaard: Van der Gouw, *De Ring van Putten*, 13-16.
- 61 Fockema Andreae, *De Nederlandse staat*, 54. Zeer uitvoerig over de rechterlijke organisatie van Zeeland: Gosses, *De rechterlijke organisatie*.
- 62 Het baljuwschap het Land van Strijen werd gevormd door de ambachten Strijen, Cillaarshoek, Cromstrijen, Sint Anthoniepolder, Westmaas en Group, 's-Gravendeel en Leerambacht.
- 63 De hier geschetste situatie gold ook voor veel steden, hoewel er uitzonderingen waren, zoals bijvoorbeeld Naarden. Van Leeuwen, *Het Rooms-Hollands-regt*, I, IX, 14; Bort, 'Tractaet van hooge-ende ambachtsheerlyckheden', 749 (1-4); Fruin en Colenbrander, *Geschiedenis*, 119-120; Fockema Andreae, *De Nederlandse staat*, 48-19; De Monté ver Loren en Spruit, *Hoofdlijnen*, 176.
- 64 Fockema Andreae, *Warmond, Valkenburg en Oegstgeest*, 36; Van der Steur, 'Johan van Duvenvoorde', 209 en §5; Groenveld, 'Terug naar Wassenaar', 115-116.
- 65 Fockema Andreae, *De Nederlandse staat*, 73-74; Gijswijt-Hofstra, *Wijkplaatsen*, 44-56; De Monté ver Loren en Spruit, *Hoofdlijnen*, 176. In de veertiende en een groot deel van de vijftiende eeuw was ook Putten, gelegen tussen Holland en Zeeland, een hoge en een vrije heerlijkheid. Zie hierover: Fockema Andreae, 'De hoge en vrije heerlijkheid Putten', 21-36; Van der Gouw, *De Ring van Putten*, 9-12.
- 66 Bort, 'Tractaet van de domeynen van Hollandt', 667 (15); De Blécourt, 'Heerlijkheden', 81; De Blécourt, *Ambacht en gemeente*, 7 en 194; Rijpperda Wierdsma, *Politie en justitie*, 211-212; *Hedendaagsche historie*, XVII, 145: 'De Heerlykheid van Gryoord is een Baljuwschap, waar van de Hooge Heerlykheid in den Boezem van de Staaten van Holland en Westvriesland berust'. Uit het gewest Utrecht kennen we voorbeelden uit de middeleeuwen waarbij een heerlijkheid verbleef in de boezem van de bisschop in diens hoedanigheid van wereldlijk vorst. Dit gold bij voorbeeld voor Zeist. Zie: Van Iterson, *Heerlijke rechten*, 31.
- 67 Schutte, *Een Hollandse dorpsamenleving*, 39; Van Deursen, *Een dorp in de polder*, 159. Een banne is een andere benaming voor rechtsgebied of ambacht.
- 68 Van Damme, *Verkochte domeinen*, passim; Wijs, *Bijdrage tot de kennis*, 79-83; Beekhuis, 'Bezit verkocht', passim.
- 69 Daaronder waren bijvoorbeeld Leusen, Woudenberg, Houten en De Bilt. Van Iterson, *Heerlijke rechten*, 30.
- 70 Allodiale heerlijkheden dienen, hoewel ze bijzonder veel op elkaar lijken, niet te worden verward met vrije heerlijkheden, waar de landsheer tevens afstand had gedaan van zijn soevereine rechten.
- 71 UU, Buchelius, *Inscriptiones*, 263; Bort, 'Tractaet van het Hollants leenrecht', 118-119 (8-16); De Blécourt, 'Heerlijkheden', 80-81; Blok, *Het huys te Goidschalvoord*, 6; De Monté ver Loren en Spruit, *Hoofdlijnen*, 62.
- 72 Het onderscheid tussen een West- en een Oost-Nederlands bestuursmodel, werd geïntroduceerd door de historicus Jos Gabriëls. Gabriëls, 'Regenten en regering', 10-11; Gabriëls, 'Patrizier und Regenten', 47; Prak, 'Verfassungsnorm', 57-59; Schilling, 'Civic republicanism', 19-20 (Duitse voorbeelden); Streng, 'Stemme in staat', 95-96; Frijhoff en Spies, *1650*, 192-195; Prak, *Republikeinse veelheid*, 52; Prak, *Gouden Eeuw*, 185-189; Groenveld, *Regeren in de Republiek*, 11; Prak, 'De Nederlandse 'stadsrepublieken'', 71-72. Uitvoerig over de relatie tussen de gilden en de stedelijke politiek: Prak, 'Corporate politics', 86-93.

- 73 Fockema Andreae, *De Nederlandse staat*, 48 en 58-59; Van Iterson, *Heerlijke rechten*, 22. Speciaal over Brabantse heerlijkheden en heerlijke steden, zie de bijdragen in: Bosman, Coopmans en Jacobs (red.), *De heerlijke stad*; met name het inleidende artikel van Coopmans, 'Over heerlijkheden en heerlijke steden'. Betreffende Vlaanderen, zie: Prevenier en Augustyn (red.), *De gewestelijke en lokale overheidsinstellingen*, 552-557.
- 74 Over de tegenstelling tussen de plattelandsbesturen in het westen en het oosten van de Nederlanden: Van Deursen, 'Staatsinstellingen', 382.
Algemene informatie over het bestuur en de bestuursinstellingen in de (noord)oostelijke gewesten geven: Formsma, 'Vormen van bestuur' en Fockema Andreae, *De Nederlandse staat*. Verder bestaan er verschillende studies die meer in detail ingaan op het plattelandsbestuur per gewest of per regio. Zie voor Drenthe: Gosses, *De organisatie van bestuur*; Smit, 'Bestuursinstellingen en ambtenaren'; Van Deursen, 'De zestiende eeuw' (met in de verantwoording een uitgebreid literatuuroverzicht); Heringa, 'Zelfstandig gewest'. Betreffende Overijssel: Trompetter, *Leven aan de rand van de Republiek*. Betreffende het noordoosten van Brabant, zie: G.F. van der Ree-Scholtens, *De grensgebieden*. Een zeer goede ingang tot de bestuursinstellingen in Noord-Brabant, met tal van literatuurverwijzingen, biedt: Sanders, *Noord-Brabant tijdens de Republiek*.
- 75 De splitsing van de Zeeuwse heerlijkheden wordt onder andere beschreven in: Smallegange, *Nieuwe Cronyk*, 641-660; Gosses, *De rechterlijke organisatie*, 107-109; Fruin, *De provincie Zeeland*, 26-32. Het beste overzicht is echter te vinden in het proefschrift van C. Dekker, *Zuid-Beveland*, 468-491. Een korte beschrijving in: Welings, *Overzicht van archivalia*, 2-4.
- 76 Hier kan verwarring optreden aangezien de aanduidingen 'goed' en 'kwaad' ook werden gebruikt voor respectievelijk onversterfelijke en versterfelijke lenen. In Zeeuwse bronnen is ook wel eens sprake van 'goeden Zeeuwsch onversterfelijk erfeenen'. Het woord 'goed' betekent hier dus niet 'onsplitsbaar' maar 'onversterfelijk' en is hier dubbelop gebruikt. Zie: Gooskens, *Archief van de ambachtsheerlijkheid Sint Philipsland*, 9, nt. 4.
- 77 Dekker, *Zuid-Beveland*, 486.
78 Ibidem, 472-473.
79 Ibidem, 403-418.
80 Ibidem, 475-476. Wanneer een leen werd veranderd van een splitsbaar Zeeuws leen in een onsplitbaar Hollands leen, viel het niet meer onder de Zeeuwse maar onder de Hollandse leenkaar. Deze lenen werden in de leenregisters van Holland opgenomen onder de 'caput Zeeland'. Vanaf 1596 probeerden de Staten van Zeeland herhaaldelijk de stukken weer naar Zeeland te halen. Uiteindelijk lukte dit. De Oranjes, die veel lenen in Zeeland hadden, bleven echter hun lenen zowel in Holland, als in Zeeland verheffen. Zie: *Groot placaet-boeck*, I, 1454-1455; Fruin, *De rekeningen*, bijlage I; Wijs, *Bijdrage tot de kennis*, 85-88; Groenveld, 'De Oranjes als markiezen', 112-116.
- 81 Dekker, *Zuid-Beveland*, 474-476.
82 Ibidem, 489.
83 Een goed voorbeeld hiervan is te vinden in de resoluties van de Gecommitteerde Raden van de Staten van Zeeland van 8 oktober 1604. De 'gemeene ambachtsheeren van Seraertskercke' ('s-Heer Arendskerke) worden hier aangeduid als 'portionaresen'. ZA, Staten van Zeeland, inv. nr. 478, 8 oktober 1604.
De term 'ambachtsporie' werd door verschillende auteurs ook gebruikt om een ambacht aan te duiden binnen een, wat Dekker noemt, vierschaarambacht in de middeleeuwen. Dekker wijst erop dat dit een ongelukkige term is, aangezien zo gesuggereerd wordt 'dat het eigenlijke ambacht iets onvolkomens is, geen eigen en afzonderlijk rechtsgebied maar een steeds evoluerend deel van een groter stationair geheel'. Zie: Dekker, *Zuid-Beveland*, 404-406; Henderikx, 'De vorming', 63.
- 84 Schelhaas, 'De inrichting', 53.
85 Dekker, *Zuid-Beveland*, 489-490.
86 Onder andere met het verschijnen van Dekker, 'Het bezit van heerlijkheden'. In een nogal oppervlakkig boekje van Ten Houte de Lange en Van der Burg over heerlijkheden in Nederland wordt dit artikel van Dekker gebruikt om in twee zinnen uit te leggen dat heerlijkheden in Zeeland 'niet wezenlijk' verschilden van onder andere 'die in Holland'. Ten Houte de Lange en Van der Burg, *Heerlijkheden in Nederland*, 41.
- 87 Ermerins, *Eenige Zeeuwsche oudheden*, II; Delahaye, *Vossemeer*; Slager, *De ambachtsheerlijkheid*. De voormalige heerlijkheid lag op Zeeuws grondgebied en omvatte de dorpen Oud- en Nieuw-Vossemeer. Het laatste dorp werd echter in 1809 toegevoegd aan Brabant.
- 88 Delahaye, *Archief van de ambachtsheerlijkheid*, 118, reg. 8; Delahaye, *Vossemeer*, 11; Slager, *De ambachtsheerlijkheid*, 38, nt. 16.
89 Wijs, *Bijdrage tot de kennis*, 85, nt. 1.
90 Delahaye, *Vossemeer*, 46-48, 117.

- 91 Zie bijvoorbeeld Gosses, *De rechterlijke organisatie*, 126-127. Heel duidelijk is deze redenering terug te vinden in het proefschrift van Wijs die aan de hand van Vossemeer uitlegt 'hoe ver zulk een verdeling kan gaan' maar vervolgens aangeeft dat, om de versnippering tegen te gaan, de Zeeuwse lenen werden veranderd in goede Hollandse lenen, 'die dan vielen onder de leenkamer van Holland'. Zie: Wijs, *Bijdrage tot de kennis*, 85, nt. 1.
- 92 Delahaye, *Archief van de ambachtsheerlijkheid*, 234, reg. 744; Delahaye, *Vossemeer*, 29; Slager, *De ambachtsheerlijkheid*, 37-38.
- 93 Toen de Staten van Zeeland aan het einde van de zestiende en het begin van de zeventiende eeuw de Hollandse lenen op Zeeuws grondgebied weer terug probeerden te halen, keerden ook de heren van Vossemeer, zij het na enig tegensputteren, terug naar de Zeeuwse leenkamer. Delahaye, *Vossemeer*, 29-30. Zie ook hierboven, nt. 80.
- 94 Een zeer bijzondere situatie, die hier niet verder wordt uitgewerkt, ontstond in Staats-Vlaanderen. Nadat dit gebied onder het bewind kwam van de Staten-Generaal werden de lenen hier, net als in Zeeland, splitsbaar. (De Kraker, 'De Zeeuwse invloed', 259-260; Van Cruyningen, 'Profits and risks', 130-132). Daarnaast kende ook Brabant enkele gesplitste heerlijkheden waar, in tegenstelling tot de ambachtssplitsingen in Holland, het Zeeuwse leenrecht gold. Deze heerlijkheden, later aangekocht door de markies van Bergen op Zoom, waren echter klein en de versnippering gering. Ook deze gevallen worden hier buiten beschouwing gelaten. (Van Ham, 'De leengoederen', 16-17, 38-39 en 42-43; Van Ham, *De vijf heerlijkheden*, 8 en 59).
- 95 In 1660 werd door de Staten van Holland een resolutie aangenomen, waarin werd vastgesteld dat lenen, waaraan geen jurisdictie was verbonden, mochten worden gesplitst. Anders dienden de Staten toestemming te verlenen. *Groot placet-boeck*, III, 602-603; Rijpperda Wierdsma, *Politie en justitie*, 208-209. Zie ook Groenveld, "Van den Hujze te Mujden", 32 (afsplitsing Bijlmermeer van Weesp en Weesperkarspel).
- 96 In de oude (rechts)historische literatuur komt de splitsing van ambachten in Holland wel eens aan de orde, zij het meestal zeer summier. Bijvoorbeeld bij De Blécourt, De Waal en Rijpperda Wierdsma. De landbouwhistoricus C. Baars was één van de weinige auteurs die deze bestuursvorm in de jaren zeventig en tachtig verschillende malen aan de orde stelde. In diezelfde tijd werd het fenomeen ook aangestipt door T.N. Schelhaas in een artikel over het stads- en plattelandsbestuur in de Republiek en door H.F.K. van Nierop in zijn proefschrift over de Hollandse adel. Zie: De Blécourt, 'Heerlijkheden en heerlijke rechten', 82; De Waal, *De ambachtsheerlijkheid*, passim; Rijpperda Wierdsma, *Politie en justitie*, 209-210; Schelhaas, 'De inrichting', 53; Baars, 'Geschiedenis van de bedijking', 32; Van Nierop, *Van ridders tot regenten*, 215.
- 97 De Blécourt, 'Heerlijkheden en heerlijke rechten', 82. Deze zienswijze vinden we ook bij Rijpperda Wierdsma, *Politie en justitie*, 209-210: 'En indien hier [aan de kant van de leenman] al een collectiviteit optrad, placht men toch den schijn van de intellectuele ondeelbaarheid van het leen te bewaren door dat leen te verheffen ten name van een zoogenaamden *sterfman*'.
- 98 Van Nierop, *Van ridders tot regenten*, 215. Vlg. ook: UU, Buchelius, *Inscriptiones*, 271.
- 99 SaD, Collectie familie Repelaer, zie de inleiding en bijlage I op de inventaris (toegang 125); SaD, Ambachtsheerlijkheid Cromstrijen 1492-1975, inv. nr. 2965; UU, Buchelius, *Inscriptiones*, 274; Van Ollefen, *De Nederlandsche stad- en dorp-beschrijver*, Puttershoek; De Regt, *Geschied- en aardrijkskundige beschrijving*, 73; Bilderbeek, *Geschiedenis van de polders*, 13; Tresling, *Rondom de Binnenmaas*, 114; Van Nierop, *Van ridders tot regenten*, 215.
- 100 NA, Grijsoord, inv. nr. 18; *Groot charterboek*, IV, 569; Boers, *Beschrijving*, 257-262
- 101 NA, Grijsoord, inv. nr. 17; Kort, 'Repertorium op de lenen van de hofstede Voorne', 279-288; Van Aalst en Warning, *Inventaris*, Inleiding.
- 102 De bestuurlijke ontwikkeling en de verschillende bedijkingen van Zuid-Beijerland worden uitvoerig beschreven in: Verhoeven, *Inventaris*, 1-4; Baars, *De geschiedenis van de landbouw*, 22-26 en 47-50.
- 103 Deze hoge, middelbare en lage jurisdictie strekte zich niet alleen uit over de gorzen van Zuid-Beijerland, maar omvatte een veel groter gebied.
- 104 Het recht van naasting was een zakelijk recht dat vaak toebehoorde aan erfgenamen, familielenen, leenheren of ambachtsheeren. Het hield in dat, in geval van verkoop van enig (doorgaans: onroerend) goed dit tegen de eenmaal vastgestelde prijs (in principe het hoogste ervoor geboden bedrag) door degene aan wie het recht toekwam, kon verworven worden. Fockema Andreae,

- Algra en Gokkel, *Fockema Andreae's rechtsgeleerd handwoordenboek*, naasting.
- 105 NA, Leenhoven, inv. nr. 179, repertorium Putten en Strijen D, fol. 232r.; Baars, *De geschiedenis van de landbouw*, 24-26.
- 106 De Waal, *De ambachtsheerlijkheid*, 12-14. Vergelijkbaar is ook de situatie in de Gorzen en Aanwassen van den Lande van Essche (Hoeksche Waard) en de Aanwassen onder Fijnaart (ten zuiden van Willemstad). Ook hier hadden de eigenaren geen beschikking over de jurisdictie in het gebied. Zie betreffende de Gorzen en Aanwassen van den Lande van Essche: Overwater, *De Gorzen*, 5-10. Het archief, waarin ook informatie te vinden is over Cromstrijen, bevindt zich bij het stadsarchief te Dordrecht. Helaas is dit archief nog niet geïnventariseerd en daarom nog niet toegankelijk. Betreffende de Aanwassen onder Fijnaart: Goverde, *Inventaris*, Inleiding; Van Mastrigt, *De Aanwassen*, 14.
- 107 Deze verklaring werd ook al geopperd door De Waal in zijn proefschrift over de ambachtsheerlijkheid en de grondheerlijkheid Charlois. Zie: De Waal, *De ambachtsheerlijkheid*, 17-18.
- 108 De Vries en Van der Woude, *Nederland 1500-1815*, 171-173, 769 en 801; Prak, *Gouden Eeuw*, 108. Het fenomeen partenrederij in de scheepvaart komt uitvoerig aan bod in het boek van Henk den Heijer, *De geotrooieerde compagnie*, m.n. hfst. 2.
- 109 Van Zwet, 'De financiering', passim; Van Zwet, *Lofwaardighe dijkagies*, m.n. hfst. 2, 3 en 7 (droogmakerijen Noord-Holland); Gerding, *Vier eeuwen turfwinning*, passim; Van 't Riet, 'Meeten, boren en besien', 165-168 (verveningen in de Republiek); Baars, 'Bedijking', 522; Van Mastrigt, *De aanwassen*, 15; Van Cruyningen, 'Profits and risks', 130-132 (aanleg polders in de Delta). Deze manier van investeren werd overgenomen en toegepast bij de herbedijking van het verdrongen eiland Nordstrand in Noord-Duitsland. Dit project werd uitgevoerd door een groep Nederlanders die al ervaring hadden bij bedijkingen in het Hollandse Deltagebied. De aandeelhouders investeerden gezamenlijk en deelden ook in de daar geldende hoge heerlijke rechten. (Baars, 'Nederlanders op Nordstrand', 412-413; Baars, 'Quirinus Indervelde', 22). Iets dergelijks zien we ook in Nieuw-Nederland waar de heerlijke rechten in de Rensselaerswijck, overigens na een gerechtelijke uitspraak, in handen waren van een groep aandeelhouders. (Jacobs, 'Johannes de Laet', 113-116; Jacobs, *Een zeegenrijk gewest*, 123-124). In verschillende Noord-Hollandse droogmakerijen, die eveneens door gezamenlijke investeringen tot stand kwamen, ontstond een andere bestuursvorm dan in de Zeeuwse en Zuid-Hollandse ambachtsheerlijkheden met een aandelenstructuur. Hier werd de lage en middelbare jurisdictie soms in handen gegeven van een college van hoofdingelanden of van een college van dijkgraaf en heemraden in de nieuwe polders. Taken die normaal door de dorpsbesturen werden uitgevoerd, lagen hier in handen van polderbesturen. Deze bestuursvorm wordt in dit boek verder buiten beschouwing gelaten. Hier zij slechts verwezen naar: Fockema Andreae, 'Het bestuur', 30-33; Rijpperda Wierdsma, *Politie en justitie*, 210; Belonje, *De Zijpe en Hazepolder*, passim; Aten, 'Als het geweld comt', passim; De Monté ver Loren en Spruit, *Hoofdlijnen*, 218; Aten, 'Een afgerond geheel', 44-45, met uitgebreide literatuurverwijzingen; Van Zwet, *Lofwaardighe dijkagies*, 55-58.
- 110 Van Nierop, *Van ridders tot regenten*, 215.
- 111 Bort, 'Tractaet van hooge- ende ambachtsheerlyckheden', 789.
- 112 De Blécourt, 'Heerlijkheden en heerlijke rechten', 81; Rijpperda Wierdsma, *Politie en justitie*, 210-211.
- 113 Beekhuis, 'Bezit verkocht', 46-47 en bijlage XIII. Zie ook: Van Braam, *Opstellen*, 37-38.
- 114 SaD, Ambachtsheerlijkheid Cromstrijen 1492-1975, inv. nr. 2.
- 115 Biografische gegevens over Thomas Beukelaar (?-1516) zijn te vinden in Ter Braake, *Met recht en rekenschap*, 368-369. Zie verder: Ter Braake, 'In dienst in Den Haag', 20-22.
- 116 Meer van dergelijke voorbeelden zijn te vinden in Ter Braake, *Met recht en rekenschap*, 120.
- 117 Vierlingh, *Tractaet van dijkagie*, 118; Baars, *De geschiedenis van de landbouw*, 29.
- 118 SaD, Ambachtsheerlijkheid Cromstrijen 1492-1975, inv. nr. 2 en 541.
- 119 SaD, Ambachtsheerlijkheid Cromstrijen 1492-1975, inv. nr. 5. Deze verkoop werd door Welker niet opgemerkt. Hij spreekt over drie aandeelhouders in de gorzen: Gerard Numan, Thomas Beukelaar en Jacob van Barry. Zie: Welker, *Geschiedenis*, 14. Dit werd in verschillende publicaties overgenomen: Teixeira de Mattos, *De waterkeeringen*, 506, 793; Ernsting 'De voorgeschiedenis', 37; Timmerman, *Inventaris van de ambachtsheerlijkheid*, II; Moorman van Kappen, *Het rechtshistorisch karakter*, 10. Lodewijk of Louis Quarré (?-1520) was ontvanger-generaal en huwde met Barbara Cruesinck, de dochter van rekenmeester Jacob Cruesinck. Quarré werd in 1506 tot ridder geslagen. Zijn zoon Maximiliaan, rekenmeester in Brabant, was 'filleul de l'empereur', ofwel petekind van keizer Maximiliaan. *Correspon-*

- dance de l'empereur*, 30; Henne, *Histoire*, II, 201; Koller, *Au service*, 70; Châtelet, *Le musée*, 109-115; Ter Braake, *Met recht en rekenschap*, 376.
- 120 SaD, Ambachtsheerlijkheid Cromstrijen 1492-1975, inv. nr. 2. Een uitgebreide biografie over Jacob van Barry (?-†1500) is te vinden in Ter Braake, *Met recht en rekenschap*, 365.
- 121 SaD, Ambachtsheerlijkheid Cromstrijen 1492-1975, inv. nr. 814, rekening 1524, fol. 16r.-v.; Welker, *Geschiedenis*, 22.
- 122 SaD, Ambachtsheerlijkheid Cromstrijen 1492-1975, inv. nr. 4; NA, Graven van Holland, inv. nr. 724, register 'Principium Regis Castellae', afd. Arkel, Putten en Strijen, fol. 1v.-2v.; Kort, 'Repertorium op de lenen van de hofstede Strijen', 58.
- 123 De leenoverdracht is te vinden in: NA, Graven van Holland, inv. nr. 725, 'Het zwarte ruige register', afd. Arkel, Putten en Strijen, fol. 27v.-28v.; Kort, 'Repertorium op de lenen van de hofstede Strijen', 58. In het archief van de ambachtsheerlijkheid bevinden zich verschillende aktes, met daarin de registratie van de verkoop van de bezittingen van Jan, Pieter en Gerardina Numan, de kinderen van Gerard Numan. Zie vooral: SaD, Ambachtsheerlijkheid Cromstrijen 1492-1975, inv. nr. 521, nr. 18, 19, 20, 21, 24, 25, 31, 32 en 33.
- 124 De sleutelpositie die Vincent Cornelisz (1469-1550) innam te midden van de ambtenaren in Holland, komt uitvoerig aan bod in het proefschrift van Serge ter Braake. Hierin is ook een uitgebreide biografie te vinden. Overigens wordt deze belangrijke Hollandse ambtenaar in de literatuur vaak aangeduid als Vincent Cornelisz van Mierop. Deze vermelding, die we ook terug zien onderaan zijn portret (Collectie Haags Historisch Museum), is in de bronnen niet te vinden. SaA, Familie Moens, inv. nr. 29 en 227; Van Dam en Van Tielhof, *Waterstaat in stedenland*, 108; Ter Braake, *Met recht en rekenschap*, m.n. 117-121, 290-296 en 375-376; Van Engen, 'Om te weten up wat tittel', passim.
- 125 Van Engen, 'Het handschrift', 133. Het betreft hier een instructiebrief voor een onderzoekscommissie, uitgevaardigd door de landvoogdes Margaretha van Oostenrijk op 28 februari 1523.
- 126 SaD, Ambachtsheerlijkheid Cromstrijen 1492-1975, inv. nr. 811-813 (Gerijt Nulant, pastoor van Strijen, rekeningen overgedragen door Corstiaan Pietersz, schoonzoon en enig erfgenaam); inv. nr. 814-816 (Ghijbsbrecht Dircxsz, pastoor van Strijen en Westmaas).
- 127 SaD, Ambachtsheerlijkheid Cromstrijen 1492-1975, inv. nr. 828-842 (Jan van Barry); inv. nr. 852 (Rutger van Ylem). Rutger van Ylem was als ambachtsheer onder andere betrokken bij de aanleg van Nieuw-Cromstrijen in 1602. Hij was de schoonzoon van ambachtsheer Adriaen Stalpaert die onder andere het ambt van rekenmeester van Holland vervulde. Zie: Welker, *Geschiedenis*, 41; Ter Braake, *Met recht en rekenschap*, 408.
- 128 NA, Graven van Holland, inv. nr. 725, 'Het zwarte ruige register', afd. Arkel, Putten en Strijen, fol. 44v-45r.; Kort, 'Repertorium op de lenen van de hofstede Strijen', 59.
- 129 De bronnen spreken elkaar op dit punt tegen. Volgens een procesakte uit het archief van het Hof van Holland zou Thomas Beukelaar 'genyeten een vierendeel vanden prouffiten coomende vanden voirs. ambochtsheerlicheyt'. Uit het archief van de Grote Raad voor de Nederlanden te Mechelen weten we echter dat dit niet gold voor bijvoorbeeld de opbrengsten uit het schoutambt. Die gingen naar degene die officieel als leenman stond geregistreerd. ARB, Grote Raad, inv. nr. 895; NA, Hof van Holland, inv. nr. 3260, decreet 26.
- 130 Helaas ontbreken er nogal wat bronnen uit deze periode. De formuleringen in de leenverheffingen laten echter wel een duidelijke verandering zien. De verlij-aktes zijn terug te vinden in het Nationaal Archief in de archieven van de Graven van Holland en in de Leenhoven en leen- en registerkamer van Holland. Tevens zijn er losse aantekeningen te vinden in: NA, Collectie 1902, inv. nr. 28. Zie op dit punt verder: SaD, Ambachtsheerlijkheid Cromstrijen 1492-1975, inv. nr. 63 (aantekeningen Welker); Welker, *Geschiedenis*, 19-20 ('later, toen gerechtelijk was uitgemaakt, dat al de voordeelen, ook die der Ambachtsheerlijkheid, voor de gezamenlijke geïnteresseerden waren, werd door de ingeërfden bij keuze de aandeelhouder aangewezen, voor wien de leenverheffing zou gevraagd worden!'); Ernsting, 'De voorgeschiedenis', 19-20; Kort, 'Repertorium op de lenen van de hofstede Strijen', 58-59; Moorman van Kappen, *Het rechtshistorisch karakter*, 14, nt. 54.
- 131 Betreffende Willem Symonsz (1498-1557) en zijn bezittingen in Cromstrijen, zie: Ermerins, 'Inventaris', 229; De Vos, *De vroedschap van Zierikzee*, 4-11; Baars, 'Willem Symonsz', 17.
- 132 ZA, Handschriftenverzameling, inv. nr. 596; SaD, Ambachtsheerlijkheid Cromstrijen 1492-1975, inv. nr. 521, pag. 213-214.
- 133 We komen dit gebruik bijvoorbeeld tegen bij de inpolderingen op de eilanden Goeree en Flakkee. Zie: Van der Waal en Vervoorn, *Beschrijving van het eiland*, 385-387, 395-399; Van Aalst en Warning, *Inventaris*, XV.
- 134 Deze bedijking van is uitvoerig beschreven in Tresling, *Een en*

- ander, 15-26; Goosens-Verhagen en Goosens, 'De Egmonts', 19-29; Baars, *De geschiedenis van de landbouw*, 28-34.
- 135 *Hedendaagsche historie, of tegenwoordige staat*, XVII, 207-208.
- 136 SaD, Ambachtsheerlijkheid Cromstrijen 1492-1975, inv. nr. 2567 (Nieuw-Cromstrijen); inv. nr. 2559-2565 (Klein-Cromstrijen); inv. nr. 2579-2583 (Groot-Cromstrijen); Welker, *Geschiedenis*, 39-53; Teixeira de Mattos, *De waterkeeringen*, 508-510, 797-799; Ernsting, 'De voorgeschiedenis', 41-42. Zie tevens de verschillende polderarchieven die berusten bij het Stadsarchief in Dordrecht en SaA, Familie Moens, inv. nr. 243.
- 137 SaD, Ambachtsheerlijkheid Cromstrijen 1492-1975, inv. nr. 318, fol. 94v.; Welker, *Geschiedenis*, 58-59; Ernsting, 'De voorgeschiedenis', 37-38; Moorman van Kappen, *Het rechtshistorisch karakter*, 14-15.
- 138 Welker duidde een sterfman aan met de term 'ambachtsheer en titre'. Welker, *Geschiedenis*, 19-20.
- 139 NA, Leenhoven, inv. nr. 54, register 'Treves A', afd. Arkel, Putten, Voorne, etc., fol. 25r.-25v.; SaD, Ambachtsheerlijkheid Cromstrijen 1492-1975, inv. nr. 77.
Johan van Heemskerk van Bekesteyn (1585-1645) was vrijheer van Incourt en Longueville. Zie: Van Leeuwen, *Batavia Illustrata*, 858.
- 140 NA, Familie Cousebant, inv. nr. 636; NA, Leenhoven, inv. nr. 67, register 'Hooge Overicheijt P', afd. Arkel, Putten, Voorne, Strijen en Asperen, fol. 5r.-6r.; inv. nr. 80, register 'Rijssel Gewonnen', afd. Arkel, Putten, Strijen en Voorne, fol. 75v.-76r.; SaD, Ambachtsheerlijkheid Cromstrijen 1492-1975, inv. nr. 82, 83 en 318, fol. 185r., fol. 342r.; Ernsting, 'De voorgeschiedenis', 39; Moorman van Kappen, *Het rechtshistorisch karakter*, 14, nt. 54.
De katholieke jonkheer Floris van Bam woonde in Den Haag en erfde van zijn vader de hofstede Gruysbeeck te Rijswijk. Zie: Van Gelder, 'Haagsche cohieren I', 28; Van Gelder, 'Haagsche cohieren II', 21; Sterck-Proot, 'De hofstede Gruysbeeck', 180; Abels, 'Gelovigen in beweging', 160. Johan Hermansz Hallincq (1706-1753) was de zoon van de Dordtse regent Herman Hallincq (1660-1728). Zowel vader als zoon vervulden talloze functies, zowel in Dordrecht als daarbuiten. De familie Hallincq behoorde tot de topfamilies in de Dordtse magistraat. Zie: Palmén, 'De politieke elite', 212.
- 141 Jan Arnouth Gallas (1722-1762) was luitenant van de infanterie en kapitein van een compagnie Hollandse gardes te voet. Hij bekleedde onder andere het heemraadschap in Voorne. NA, Leenhoven, inv. nr. 90, register 'Willem V', afd. Arkel, Putten, Strijen, Voorne, fol. 8v.-9v.; inv. nr. 93, register 'Wolfenbüttel', afd. Arkel, Putten, Strijen, Voorne, fol. 20v.-22r.; inv. nr. 180; SaD, Ambachtsheerlijkheid Cromstrijen 1492-1975, inv. nr. 86-88; inv. nr. 319, fol. 554r., 561v., 571r., 601r., 607v., 613r.-613v. en 618v.-619r.; inv. nr. 322, fol. 654r.
- 142 Baars, 'Geschiedenis van de bedijking', 32. Ook de eigenaren van de Gorzen en Aanwassen van den Lande van Essche en de eigenaren van de Aanwassen onder Fijnaart hielden (een deel van) hun gronden in gemeenschappelijk onverdeeld bezit. In tegenstelling tot de heren van Cromstrijen hadden zij niet het jurisdictierecht. Overwater, *De Gorzen*, 9-10; Van Mastrigt, *De Aanwassen*, passim.
- 143 NA, Staten van Holland 1455-1572, inv. nr. 675.
- 144 Bijl, *Klaaswaal*, 67-69.
- 145 NA, Staten van Holland 1455-1572, inv. nr. 1322.
- 146 SaD, Ambachtsheerlijkheid Cromstrijen 1492-1975, inv. nr. 318, fol. 42 r. en 60r.; inv. nr. 2927.
- 147 Van Dillen, 'Summiere staat', 172. Deze volkstelling, die door Van Dillen redelijk betrouwbaar wordt geacht, werd in 1622 in geheel Holland gehouden in verband met de heffing van een hoofdgeld, een belasting die door ieder 'hoofd' (soms boven een bepaalde leeftijd) betaald diende te worden. De aanleiding voor deze belasting was de toename van de uitgaven voor leger en vloot, na het aflopen van het Twaalfjarig Bestand in 1621.
Vergeleken met het inwonertal van andere plaatsen in de Hoeksche Waard (totaal 8281): Strijen, 1710; Oud-Beijerland, 1619; Mijnsheerenland 731; Puttershoek, 718; Nieuw-Beijerland, 577; 's-Gravendeel, 558; Heinenoord, 438; Westmaas, 362; Sint Anthoniepolder, 273; Cillaarshoek, 259; Maasdam, 163; Group, 122; Goidschaloord, 78.
- 148 Uitvoerig over de ontwikkeling en de naamgeving van Numansdorp is Nobel, 'De last van veel ontberren'. Volgens een wijdverbreid misverstand, dat zijn oorsprong vindt in het boek van Welker, was het dijkgraaf Reinier Vos die tijdens de ambachtsherenvergadering in 1649 voorstelde om het nieuwe dorp niet 'Cromstrijen', maar 'Numansdorp' te noemen. In de resoluties van de ambachtsheren is echter alleen te lezen dat alle heren voor de naam 'Cromstrijen' stemden, 'preter den dijkgraeff Vos'. Over een eventueel voorstel van zijn hand is niets bekend. SaD, Ambachtsheerlijkheid Cromstrijen 1492-1975, inv. nr. 318, fol. 159v.; Welker, *Geschiedenis*, 88-89; Bijl, *Een nieuwe kerk*, appendix 1.2.

- 149 SaD, Ambachtsheerlijkheid Cromstrijen, inv. nr. 318, fol. 154r.; Welker, *Geschiedenis*, 156.
- 150 Deze getallen betreffen schattingen die zijn berekend naar aanleiding van de in dit jaar gehouden telling van weerbare mannen. Klaaswaal telde in dat jaar 184 weerbare mannen (inclusief 29 vreemde knechten), Numansdorp telde 277 weerbare mannen (inclusief 60 vreemde knechten). Van der Woude berekende dat het aantal weerbare mannen ongeveer 26% van de totale bevolking bedroeg. Wanneer we hiervan uitgaan, komen we voor Klaaswaal op 708 inwoners en voor Numansdorp op 1065 inwoners. Zie: Van der Woude, 'De weerbare mannen', passim.
- 151 SaD, Gerecht en municipaliteit Klaaswaal, inv. nr. 6, 14-10-1795 en 15-10-1795. Het betreft hier de cijfers zonder de inwonende arbeiders. Van der Woude noemt voor 1795 een veel hoger cijfer. Hij heeft echter de inwonende knechten en meiden in zijn berekening meegenomen. Zie: Van der Woude, 'De weerbare mannen', 69.
- 152 Abels, 'Religie in Holland', 296. De overgang van het rooms-katholicisme naar het gereformeerde geloof in Klaaswaal wordt gedetailleerd beschreven in: Bijl, *Portret van een dorp*, deel I en Bijl, *Klaaswaal*, hfst. 15. Meer algemeen over de situatie in de classis Dordrecht: Tukker, *De classis Dordrecht*, 73-78; Elliott, *Protestantization*, passim. Voor achtergronden, zie: Nobel, "Which of them", passim.
- 153 De Vries, *The Dutch rural economy*, m.n. hfst. 4; De Vries, 'De boer', 292.
- 154 Een goed voorbeeld hiervan is te vinden in: SaD, ORA Klaaswaal, inv. nr. 7, rekening van de boedel van Lijntje Roos.
- 155 SaD, Dorpsbestuur van Numansdorp, inv. nr. 51; Welker, *Geschiedenis*, 186.
- 156 KB, Verzameling plakaten, map 392-394, Q 159; Welker, *Geschiedenis*, 186-187. Betreffende de veepest in de Republiek en in het bijzonder in Holland, zie: Faber, 'De veepest', passim; Baars, *De geschiedenis van de landbouw*, 171-176; Bieleman, "De ossen", 100-105.
- 157 SaD, Gaardersarchief van Numansdorp, inv. nr. 1, 19 maart 1798; SaD, ORA Numansdorp, inv. nr. 5, 22 april 1784 (Langstraat); Van Ollefen, *De Nederlandsche stad- en dorp-beschrijver*, Numansdorp, 10 (Amsterdam).
- 158 Le Francq van Berkhey, *Natuurlyke historie*, III, 3e stuk, 2047. In de achttiende eeuw monsterde slechts een handjevol mannen aan bij de VOC. Gegevens daarover zijn te vinden op <http://vocopvarenden.nationaalarchief.nl>. In december 1707 voer een door de kamer Rotterdam uitgerust fluitschip uit onder de naam 'Kromstrijen'. Het schip, dat in september 1708 arriveerde in Batavia, ging in 1709 verloren tijdens een reis naar Bengalen. Brijn, Gaastra en Schöffer, *Dutch Asiatic shipping*, II, 296, voyage 2038.1.
- 159 Van der Woude, *Het Noorderkwartier*, II, 413-416; Palmen, 'Landbouw en visserij', 193-197.
- 160 SaD, Ambachtsheerlijkheid Cromstrijen 1492-1975, inv. nr. 322, fol. 759r.
- 161 Vries, 'Geschapen tot een ieders nut', 328-329. Zie ook: Knevel, *Het Haagse bureau*, 18-19; Van der Heiden en Schmidt, 'In dienst van de stad', 11; Groenveld en Wagenaar, 'De Republiek', 134-135.
- 162 Raadschelders, *Plaatselijke bestuurlijke ontwikkelingen*, 18.
- 163 Van Braam, *Ambtenaren en bureaucratie*, 7-11; Van Braam, 'Bureaucratiseringsgraad', 460; Van Braam, 'De burgers-ambtenaren', 73-76. Historicus en bestuurskundige J.C.N. Raadschelders gebruikte in zijn proefschrift, waarin hij onderzoek deed naar de plaatselijke bestuurlijke ontwikkelingen in vier Noord-Hollandse gemeenten, dezelfde onderverdeling. De derde groep functionarissen (de beambten) splitste hij echter uit in meerdere categorieën. In zijn latere werk gebruikte Van Braam overigens ook een extra categorie. Gezien de relatief kleine groep ambtenaren in Cromstrijen, is ervoor gekozen dat hier niet te doen. Raadschelders, *Plaatselijke bestuurlijke ontwikkelingen*, 18-19; Van Braam, 'De burgers-ambtenaren', 76. Zie ook: Wagenaar, 'Dat de regering', 183; Groenveld en Wagenaar, 'De Republiek', 137.
- 164 Gegevens over de allereerste benoemingen (inclusief de benoemingsakte van schout Willem Pietersz in 1543) zijn te vinden in: ARB, Grote Raad, inv. nr. 895.
- 165 SaD, Ambachtsheerlijkheid Cromstrijen 1492-1975, inv. nr. 318, fol. 201r.
- 166 SaD, Weeskamer Cromstrijen; SaD, Weeskamer Numansdorp; Martens van Sevenhoven, *De justitieele colleges*, 245; Rijpperda Wierdsma, *Politie en justitie*, 241.
- 167 De Blécourt, *Ambacht en gemeente*, 8-9; Rijpperda Wierdsma, *Politie en justitie*, 237-245.
- 168 SaD, Ambachtsheerlijkheid Cromstrijen 1492-1975, inv. nr. 1; Welker, *Geschiedenis van de ambachtsheerlijkheid*, 249. Over het keurrecht in de ambachtsheerlijkheden, zie: Bort, 'Tractaet van hooge ende ambachtsheerlijkheden', 778-779 (39-40); Mar-

- tens van Sevenhoven, *De justitieele colleges*, 244-245; De Blécourt, *Ambacht en gemeente*, 9-11; Rijpperda Wierdsma, *Politie en justitie*, 224-225.
- 169 De overeenkomst van 1581 is te vinden in: SaD, Ambachtsheerlijkheid Cromstrijen 1492-1975, inv. nr. 2811. Voorbeelden van het geven van toestemming voor het uitoefenen van beroepen, het bouwen van huizen en andere zaken: SaD, Ambachtsheerlijkheid Cromstrijen 1492-1975, inv. nr. 332-335.
- 170 Rijpperda Wierdsma, *Politie en justitie*, 218-219; Van Deursen, 'Staatsinstellingen', 381; Raadschelders, *Plaatselijke bestuurlijke ontwikkelingen*, 59. Volgens S.J. Fockema Andreae was de vroedschap niet altijd een apart college, maar betrof het vaak een gecombineerde vergadering van burgemeesters, schepenen, kerk- en armmeesters, soms aangevuld met enkele aanzienlijke personen (Fockema Andreae, 'Het bestuur', 24-25). In Zeeland en Vlaanderen kenden sommige steden en dorpen een groep 'notabelen', bestaande uit de rijkste inwoners. Zij vormden meestal geen nauwkeurig omschreven college en werden incidenteel bijeen geroepen om de magistraat van informatie en advies te voorzien (Annard, *Bestuur en bestuurders*, 20-22; Groenveld, 'Een onbekend ontwerp', 20).
- 171 In de zestiende eeuw gebruikte men meestal de termen 'buren' en 'buurmeesters'. Later werden de benamingen 'burger' en 'burgermeester' of 'burgemeester' echter gangbaar. Dezelfde ontwikkeling zien we in het Noord-Hollandse dorp Graft. Zie: Van Deursen, *Een dorp in de polder*, 68. Zie ook: Fockema Andreae, 'Het bestuur', 23.
- 172 SaD, Ambachtsheerlijkheid Cromstrijen 1492-1975, inv. nr. 2811; SaD, ORA Klaaswaal, inv. nr. 6. Meer algemeen over ambachtsbewaarders: Fockema Andreae, 'Het bestuur', 23; De Blécourt, *Ambacht en gemeente*, 20-21; Rijpperda Wierdsma, *Politie en justitie*, 229; De Monté ver Loren en Spruit, *Hoofdlijnen*, 205. In Staats-Vlaanderen, maar ook wel elders zoals op Tholen, kwam het voor dat burgemeesters ook op het terrein van de rechtspraak actief waren of fungeerden als voorzitters van de schepenenbank. Dekker, 'Bezit van heerlijkheden', 130.
- 173 Van Braam schaaft de polderbestuurders, ondanks het feit dat zij gespecialiseerde bestuurstaken uitvoerden, toch onder de regerende ambtenaren. Wel dient te worden opgemerkt dat in zijn casus – Westzaandam – het polderbestuur werd gevormd door de schout en schepenen. Zij vervulden dus een dubbelfunctie. Van Braam, 'Bureaucratiseringsgraad, 461'.
- 174 Van Deursen, 'Kerk of parochie?', 532-533; Nobel, "Which of them". Zie tevens: Tukker, *De classis Dordrecht*, 99 en Exalto, 'Een kerk in de polder', 139-143.
- 175 Van Deursen, *Bavianen en slijkgeuzen*, 103-109; Groenveld, 'Van late middeleeuwen', 25-28 en 80-82; Nobel, "Which of them". Uitvoerig over de situatie in de classis Dordrecht: Tukker, *De classis Dordrecht*, 80-82; Elliott, *Protestantization*, 366-378.
- 176 SaD, Ambachtsheerlijkheid Cromstrijen 1492-1975, inv. nr. 319, fol. 529v.
- 177 Ibidem, inv. nr. 318, fol. 46v.
- 178 Ibidem, inv. nr. 2816; Welker, *Geschiedenis*, 94-95.

Hoofdstuk 2

- 1 Van Gelder, *Nederlandse dorpen*, 69-70. Zie ook: Groenveld, 'Terug naar Wassenaar', 128.
- 2 Van Nierop, *Van ridders tot regenten*, 157-159. Zie ook: Van Nierop, "Het Quaede Regiment", 437; Van Nierop, *Het verraad*, 38.
- 3 Van Nierop, *Van ridders tot regenten*, 157. Zie tevens: Van Gelder, *Nederlandse dorpen*, 69; De Vries, *The Dutch rural economy*, 39-40; Groenveld, 'Terug naar Wassenaar', 129.
- 4 Dat neemt niet weg dat in sommige ambachten in Holland en Utrecht in de zeventiende eeuw nog sprake was van een buurrecht. De Blécourt, *De ambachten*, 3, nt. 2; De Blécourt, *Ambacht en gemeente*, 21-30; Fruin en Colenbrander, *Geschiedenis*, 120-129; Fockema Andreae, 'Aanteekeningen', 258; Rijpperda Wierdsma, *Politie en justitie*, 219 en 242; Van der Gouw, *Het ambacht Voorschoten*, 24; Van der Gouw, 'Het ambacht Voorschoten', 27; Raadschelders, *Plaatselijke bestuurlijke ontwikkelingen*, 57; De Monté ver Loren en Spruit, *Hoofdlijnen*, 146. Wellicht kende men ook in Klaaswaal korte tijd een bepaalde vorm van burengericht. In een ordonnantie uit 1670 wordt namelijk gerefereerd aan een zogenaamde 'buyre-ding-dagh', waarschijnlijk de enige verwijzing die duidt op een eventuele buurspraak in de ambachtsheerlijkheid. Zie: SaD, Ambachtsheerlijkheid Cromstrijen 1492-1975, inv. nr. 2816.
- 5 De Blécourt, *Ambacht en gemeente*, 28; Raadschelders, *Plaatselijke bestuurlijke ontwikkelingen*, 59; Van Deursen, 'De burgers van Graft', 395; Van Deursen, *Een dorp in de polder*, 195.
- 6 Groenveld, 'Terug naar Wassenaar', 128.

- 7 Fockema Andreae, *Warmond, Valkenburg en Oegstgeest*, 37-39; Kosmann, 'Volkssouvereiniteit', 7; Van Nierop, *Van ridders tot regenten*, 214-215; Van Gelderen, *The political thought*, 260-290, m.n. 263-264. Zie ook: Fruin en Colenbrander, *Geschiedenis*, 231; 't Hart, *Historische beschrijving*, 203; Van der Gouw, *Het ambacht Voorschoten*, 19, 34-35; Van der Gouw, 'Het ambacht Voorschoten', 24 en 34.
- 8 De ambachtsheren benoemden in ieder geval de polderbestuurders, zo blijkt uit een memorie uit 1541. Dat gold ook voor de andere dorpsbestuurders. De kerkmeesters werden echter, tot de jaren dertig van de zeventiende eeuw, door het gerecht benoemd. ARB, Grote Raad, inv. nr. 895; SaD, Ambachtsheerlijkheid Cromstrijen 1492-1975, inv. nr. 2541; Bijl, *Portret van een dorp*, §5.3.3.
- 9 SaD, Ambachtsheerlijkheid Cromstrijen 1492-1975, inv. nr. 2811.
- 10 Ordonnanties met betrekking tot de verschillende beurtveren uit de zeventiende eeuw zijn onder andere te vinden in: GaR, Handschriftenverzameling, aanvullingen, indexnr. 09238, aanvraagnr. 1988 037; SaD, Ambachtsheerlijkheid Cromstrijen 1492-1975, inv. nr. 754, 756 en 757. Overigens wordt in de rekening over het jaar 1562 al melding gemaakt van een ordonnantie op het veer tussen Klaaswaal en Ooltgensplaat. Dit reglement is echter verloren gegaan. Zie: Welker, *Geschiedenis*, 163. Uitvoerig over de geschiedenis van het veerrecht, met uitvoerige aandacht voor Cromstrijen, is: Holleman, *Rechtsgeschiedenis*, passim.
- 11 NA, Familie Cousebant, inv. nr. 650; NA, Familie Del Court van Krimpen, inv. nr. 650; SaD, Ambachtsheerlijkheid Cromstrijen 1492-1975, inv. nr. 679 en 736;
- 12 SaD, Ambachtsheerlijkheid Cromstrijen 1492-1975, inv. nr. 318, fol. 123r.-124r., 203r.-v. en inv. nr. 717 (waarschuwingen tegen het roten van vlas in de viswateren, het vissen met ongeoorloofde middelen, het schieten van vogels en het laten malen van graan buiten de jurisdictie van Cromstrijen); inv. nr. 716 en 718 (overtreding visrecht); inv. nr. 749 (publicatie van de namen van personen die het maalrecht hebben overtreden en hun erf dienen te verlaten, 2 augustus 1640). Zie voor vergelijkbare gevallen waarbij het maalrecht werd ontdoken in respectievelijk Heenvliet en Het Gooi: 't Hart, *Historische beschrijving*, 225; Groenveld, "Van den Hujze te Mujden", 48-49.
- 13 SaD, Collectie handschriften, inv. nr. 787; SaD, Ambachtsheerlijkheid Cromstrijen 1492-1975, inv. nr. 677.
- 14 Ibidem en Sigmond en Slijkerman, *Drie verwante geslachten*, 357.
- 15 SaD, Ambachtsheerlijkheid Cromstrijen 1492-1975, inv. nr. 679 en 698.
- 16 *Classicale Acta*, Deel II: *Classis Dordrecht 1601-1620*, 303, 340; Tukker, *De classis Dordrecht*, 81. Philippus Nisius werd in 1606 predikant in Klaaswaal, nadat hij eerst zes jaar had gediend in Wachtendonk (Gulik). Na zijn emeritaat in 1643 diende hij nog enkele jaren als ouderling in Oud-Beijerland. Van Lieburg, *Reperitorium*, I, 178.
- 17 Bijl, *Portret van een dorp*, §5.5.
- 18 Tukker, *De classis*, 126-140; Van Deursen, *Bavianen en slijkgeuzen*, 9-12.
- 19 SaD, Ambachtsheerlijkheid Cromstrijen 1492-1975, inv. nr. 318, fol. 144v.; Bijl, *Portret van een dorp*, §4.2.2.6 en §5.3.3, vergist zich door de vergadering, waarop het bewuste besluit werd genomen, te dateren op 21 januari 1641 i.p.v. 1643.
- 20 SaD, Ambachtsheerlijkheid Cromstrijen 1492-1975, inv. nr. 318, fol. 161v.
- 21 Het conflict tussen de ambachtsheren en de classis wordt zeer uitvoerig beschreven in: Bijl, *Een nieuwe kerk*, deel 2. Zie ook: Nobel, 'De last van veel ontberren', passim.
- 22 Van Gelder, *Hollandse dorpen*, 68; Tukker, *De classis Dordrecht*, 130-132; Van der Steur, 'Johan van Duvenvoorde', 221-233; Van Nierop, *Van ridders tot regenten*, 214-215; Groenveld, 'Terug naar Wassenaar', 127-129.
- 23 Van der Gouw, *Het ambacht Voorschoten*, 104, bijlage 37; Groenveld, 'Terug naar Wassenaar', 128.
- 24 Groenveld, 'Terug naar Wassenaar', 116.
- 25 SaD, Ambachtsheerlijkheid Cromstrijen 1492-1975, inv. nr. 318, fol. 247r.-248v. en inv. nr. 756; Welker, *Geschiedenis*, 165-166; Fuchs, *Beurt- en wagenveren*, 37.
- 26 Zie hoofdstuk 4.
- 27 In 1614 werden bijvoorbeeld drie commissies samengesteld. Eén ervan had als taak om alle charters, papieren, rekeningen en documenten betreffende de heerlijkheid op te sporen, aangezien een deel daarvan zoek was. SaD, Ambachtsheerlijkheid Cromstrijen 1492-1975, inv. nr. 318, fol. 16v.
- 28 SaD, Ambachtsheerlijkheid Cromstrijen 1492-1975, inv. nr. 40-42 (ambachtsheren versus dijkgraaf en heemraden van het Land van Essche, 1616-1670); inv. nr. 43 (ambachtsheren versus ingelanden van Zuid-Beijerland, 1617-1627); inv. nr. 44 (am-

- bachtsheren versus dijkgraaf en heemraden van de Oude en Nieuwe Klem); SaD, Gors- en ambachtsheerlijkheid, inv. nr. 143-151 (processtukken betreffende de grensscheiding met Cromstrijen, 1592-1642).
- De ingelanden van het Land van Essche schaften zelfs een apart resolutieboek aan om bij te houden welke besluiten er waren genomen in de eindeloze processen over de grens tussen Cromstrijen en het Land van Essche. SaD, Polder het Land van Essche, inv. nr. 147, 148 en 179.
- 29 Uit de resoluties blijkt dat, vooral in de beginperiode, het aantal leden varieerde. Langzaam maar zeker werd het gebruikelijk om twee ambachtsheren te benoemen, hoewel in de periode 1644-1651 drie personen zitting hadden in het college. De bewering van Welker, dat de gecommiteerden bij resolutie van 2 mei 1620 hun instructies kregen, klopt niet. Tijdens deze vergadering werd alleen iets besloten over de vergoedingen. Zie: SaD, Ambachtsheerlijkheid Cromstrijen 1492-1975, inv. nr. 318, fol. 46r.; Welker, *Geschiedenis*, 23.
- 30 SaD, Ambachtsheerlijkheid Cromstrijen 1492-1975, inv. nr. 318, fol. 46r.
- 31 Ibidem, inv. nr. 319, fol. 401v.-402r. en inv. nr. 377.
- 32 Ibidem, inv. nr. 318, fol. 144v.
- 33 Ibidem, inv. nr. 319, fol. 439r.-441r. en 378
- 34 Ibidem, inv. nr. 318, fol. 124r.-v.
- 35 Ibidem, inv. nr. 318, fol. 220r.
- 36 Delahaye, *Vossemeer*, 77-78.
- 37 SaD, Gors- en ambachtsheerlijkheid, inv. nr. 119; Van Mastrigt, *De Aanwassen*, 59.
- 38 Groenveld, *Verlopend getij*, 74-89; De Bruin, *Geheimhouding en verraad*, 156-169 en 281-286; Koopmans, *De Staten*, 91-94, 199-202 en 285-287; Groenveld, "Edele mogende heeren", 169-173; Groenveld, 'De Republiek', 64-65; Groenveld, *Regeren in de Republiek*, 13 (met uitgebreide literatuurverwijzingen); Nijenhuis, "Uytten buyck", 52-59. Zie voor de instelling van commissies op stedelijk niveau: Groenveld en De Jongste, 'Bestuur en beleid', 57.
- 39 De Vries, *The Dutch rural economy*, 202. De nog jonge Johan van Oldenbarnevelt bezat bijvoorbeeld een stuk grond in het dorp Nieuw-Beijerland. Daarop stond een eenvoudige hoeve die was opgetrokken voor rekening van zijn pachtboer. Baars, *De geschiedenis van de landbouw*, 79 (afbeelding) en 162-164. Ook molens werden wel op kosten van de molenaar gebouwd, terwijl de heer in het bezit was van het molenrecht. Zie: Groenveld, 'Terug naar Wassenaar', 116.
- 40 GSD, Weeskamer Zierikzee, inv. nr. 215; SaD, Ambachtsheerlijkheid Cromstrijen 1492-1975, inv. nr. 2541; Verhoeven, *Het geslacht De Jong*, 35; De Vries, 'Ambachtsheerlijkheid', passim.
- 41 Van den Hoek, *Boerderijen*, 322.
- 42 Bij deze hofstede, de 'KreeckeSte' of 'Kreekesteede', waren onder andere een boomgaard, een laan en verschillende plantages te vinden. Ook stond er een 'duijffhuijs'. In 1648 deed Pandelaert het huis over aan mede-ambachtsheren Johan van der Burch, thesaurier van Dordrecht. NA, Familie Collot d'Escury, inv. nr. 386; SaD, ORA Cromstrijen, inv. nr. 76; Van den Hoek, *Boerderijen*, 168. Betreffende Pandelaert als ambachtsheren van Cromstrijen, zie: NHA, R.K. hofjes, inv. nr. 30c en 35c.
- 43 Baars, *Geschiedenis van de landbouw*, 162-164; Schmidt, 'Hollands buitenleven', 438-441; Harten, 'Stedelijke invloeden', 122-126. Van der Wijck, *De Nederlandse buitenplaats*, 13-14, 25, 29 en 113; Prak, *Gezeten burgers*, 238; Van der Ham, *Hollandse polders*, 53-55 (met aandacht voor de verschillen tussen onder andere de Beemster en de Schermer); Nobel, 'Holland in Arnhem', 133.
- 44 Baars, *Geschiedenis van de landbouw*, 127, 164 en 166; Prud'homme van Reine, *Schittering en schandaal*, 103-104. In Piershil, eveneens gelegen op het eiland de Hoeksche Waard, liet één van de ambachtsheren een enorm huis – ook wel het Hof van Piershil genoemd – bouwen en daarbij enkele prachtige tuinen, vijvers en wandelwegen aanleggen. In de zeventiende eeuw kreeg het dorp daardoor de bijnaam 'Het Kleine Haagje'. Hardenberg, 'Piershil', 52.
- 45 Philips van Cromstrijen (?-1657) was een zoon van ambachtsheren Maarten van Cromstrijen en Anna de Stoppelaer. De rol van zijn vader in de ambachtsheerlijkheid Cromstrijen is, in tegenstelling tot zijn grootvader Willem Symonsz, weinig gedocumenteerd en daardoor erg onduidelijk. Philips zelf was doctor in de rechten en werd in 1613 beëdigd als advocaat voor het Hof van Holland. Hij woonde in de Torenstraat in Den Haag. De bewering van De Vos dat hij advocaat was te Steenberg en valt niet te bevestigen. NHA, Familiearchief Van der Goes, inv. nr. 52; De Vos, *De vroedschap*, 4-7; Huijbrecht, *Album advocatorum*, 103.
- 46 Het origineel van deze gastenlijst, waarop twintig gasten zijn vermeld, is helaas niet meer te achterhalen. De lijst werd echter gepubliceerd in *Het Nieuwsblad gewijd aan de belangen van De*

- Hoeksche Waard en IJsselmonde*. Zie: GaR, Collectie dag- en weekbladen, *Het Nieuwsblad*, 35e jrg., nr. 3631 (30-11-1912). Betreffende Willem van der Goes (1613-1686) en zijn broer Adriaan van der Goes (1619-1686), zie: *Briefwisseling tussen de gebroeders*, Eerste deel, IX-XIX en XXIV-XXXVIII; over Simon van Beaumont (1574-1654), zie: Van der Schoor, *Stad in aanwas*, 245; DA, Van Heiden Reinestein, inv. nr. 191 (stukken betreffende het bezit in Cromstrijen); over Gijsbert Pietersz Schilperoort (ca. 1605-1659), zie: Sigmond, Slijkerman en Schilperoort, *De geslachten Schilperoort*, 224-230.
- 47 Het benadrukken van statusverschillen tijdens maaltijden, komt uitvoeriger aan de orde in hfst. 3.3. Standen aan tafel. Voorlopig zij hier slechts verwezen naar: Tiethoff-Spliethoff, 'De hofhouding' (stadhouderlijk hof Frederik Hendrik); Zandvliet, 'Het hof', 54-66 (stadhouderlijk hof van prins Maurits) en Soens, 'Polders zonder poldermodel', 22 (poldervergaderingen in Vlaanderen).
- 48 Van Dam (red.), *Hoekschewaards woordenboek*, vertaalt het woord 'bedrijf' als 'zetboer'. Dit is iets anders dan een rentmeester, die vaak alleen zorgde voor de administratie en de inning van de gelden. Een 'bedrijfboer' was in de eerste plaats boer en hield zich, in opdracht van zijn heer, vooral bezig met de agrarische praktijk. Uiteraard met als doel een zo hoog mogelijke opbrengst.
- 49 NA, Familie Cousebant, inv. nr. 676. Voor vergelijkbare contracten in Wassenaar, zie: Groenveld, 'Terug naar Wassenaar', 115.
- 50 *Briefwisseling tussen de gebroeders*, Tweede deel, 141, 7 juli 1670.
- 51 SaD, DTB Numansdorp, inv. nr. 1, 1 mei 1678.
- 52 Van den Ende, 'De inhuldiging', 78.
- 53 *Briefwisseling tussen de gebroeders*, Eerste deel, 180, 25 oktober 1663; 186, 1 november 1663.
- 54 Roorda, *Partij en factie*, 59; Groenveld, "C'est le pere", 55. Over Pieter de Groot (1615-1678), zie: Engelbrecht, *De vroedschap*, 223-224.
- 55 NA, Classis Dordrecht, inv. nr. 6, 13-14 juni 1623, punt 12; Van der Steur, 'Johan van Duvendoirde', 230.
- 56 NA, Familie Cousebant, inv. nr. 450. In zijn testament, opgemaakt op 11 oktober 1645 legateerde Philips van Cromstrijen het bedrag aan Pieter Jansz Breeborst, op dat moment zijn 'bedrijfboer'. Op 15 mei 1657, vlak voor zijn dood, veranderde hij dit. Hij schonk toen het geld aan Jan Cornelisz Hoekseweg, die op dat moment het bedrijf leidde.
- 57 Dekker, 'Bezit van heerlijkheden', 135. Dat het in stand houden van familiebezittingen belangrijk was, blijkt onder andere uit: Schmidt, *Om de eer van de familie*, passim.
- 58 Voorbeelden hiervan bij: Schakel, *Geschiedenis*, 84, 94-95, 149 en 159 (Schenking van een klok aan de kerk van Noordeloos door Walraven van Brederode en diverse schenkingen door Martinus van Barnevelt aan diezelfde kerk. Van Barnevelt liet in het koor een marmeren grafmonument voor zichzelf en zijn familie maken); Goosens-Verhagen en Goosens, 'De Egmonts', 40-41; Siderius, *Uit vervlogen dagen*, 46, 146-147 (Schenking van een kerktoeren en een kerkklok door Sabina van Egmont aan Oud-Beijerland. Zij werd ook in deze kerk begraven); Tjessinga, *Enkele gegevens*, I, 15-16; De Boer en Bruch, 'De betekenis', 28-32 (Steun bij de wederopbouw van de kerk van Heemstede door Adriaan Pauw); Hardenberg, 'Piershil', 59 (Schenking van een zilveren avondmaalsschotel, twee avondmaalsbekers en een kerkklok door Hendrik Gevers aan de door brand getroffen bevolking van Piershil); Peters, *De zeventien gebrandschilderde glazen*, 23-23; Van 't Riet, 'Sij wilden gereddet sijn', 69 (Financiering van het grootste gedeelte van de kerkbouw te Oudshoorn door Cornelis de Vlaming); Lepoeter, *Maria Coomans*, passim (Diverse schenkingen door Maria Coomans aan de kerk en de bevolking van Wemeldinge, met een uitvoerige beschrijving van het testament en de conflicten en moeilijkheden naar aanleiding daarvan); Dekker, 'Bezit van heerlijkheden', 134-135 (Diverse schenkingen door Susanna Maria Lonque aan de bevolking van Oosterland, waaronder de restauratie van de kerktoeren).
- 59 SaD, Ambachtsheerlijkheid Cromstrijen 1492-1975, inv. nr. 322, fol. 772v.
- 60 Bijl, *Een nieuwe kerk*, 13; Bijl, *Klaaswaal*, 212-213.
- 61 Noordeggraaf, 'Macht en mecenaat', passim; Groenveld, *Haarlemse glasraamschenkingen*, passim; Spicer, 'So many painted Jzebels', passim.
- 62 Groenveld, *Haarlemse glasraamschenkingen*, 19-20. Een fraai voorbeeld biedt de kerk van Oudshoorn, die geheel van glas-inlood werd voorzien door inspanningen van ambachtsheer Cornelis de Vlaming. Zie: Peters, *De zeventien gebrandschilderde glazen*, passim.
- 63 SaD, Stadsarchieven 1572-1795, inv. nr. 2655, fol. 87v. Twee jaar later volgde een gift voor de opbouw van de kerk in Numansdorp. Zie: Ibidem, inv. nr. 2656.
- 64 Over de stadhouders als 'voedsterheren der kerk': Exalto, *Gereformeerde heiligen*, 233. Concrete voorbeelden van ambachts-

- heren met deze titel: Tjessinga, *Enkele gegevens*, I, 15-16 (Adriaan Pauw); Oosten en Versteeg, *Sint Anthoniepolder*, 101 (Gerlach Jan Doys van der Does).
- 65 Hamer, *Over den hemel*, opdracht. Petrus Hamer werd op 14 oktober 1646 geboren te 's-Gravendeel als zoon van dominee Hendrik Hamer. Hij werd in 1673 predikant in Numansdorp, waar hij overleed in 1716. Tijdens zijn leven schreef hij verschillende boeken, vooral gericht tegen Balthasar Bekker, Frederik van Leenhof en Willem Deurhoff. Van Lieburg, *Repertorium*, I, 84.
- 66 Van der Wereld, *Cornelius van Schellingerhout*, 7 en 12.
- 67 De Boer en Bruch, 'De betekenis', 28-32.
- 68 SaD, Ambachtsheerlijkheid Cromstrijen 1492-1975, inv. nr. 2880. De bouw en de financiering van de kerk van Numansdorp wordt uitvoerig beschreven in: Bijl, *Een nieuwe kerk*, deel 1.
- 69 SaD, Ambachtsheerlijkheid Cromstrijen 1492-1975, inv. nr. 318, fol. 155r.; Welker, *Geschiedenis*, 122; Sigmond, Slijkerman en Schilperoort, *De geslachten Schilperoort*, 225.
- 70 SaD, Ambachtsheerlijkheid Cromstrijen 1492-1975, inv. nr. 2880.
- 71 Ibidem.
- 72 Ibidem; Bijl, *Een nieuwe kerk*, 7-9.
- 73 *Acta der particuliere synoden*, Deel 3, 315 punt 4. Zie ook: Nobel, 'De last van veel ontberden', 176.
- 74 *Groot placacet-boeck*, III, 586-587; Dekker, 'Bezit van heerlijkheden', 128.
- 75 Groenveld, 'Terug naar Wassenaar', 129.
- 76 De Vries, *The Dutch rural economy*, spec. hfst. 5; De Vries en Van der Woude, *Nederland 1500-1815*, 255-270; Israel, *De Republiek*, 732-736; Bieleman, *Geschiedenis*, 104-126; Bieleman, 'De ossen', 96-104. Speciaal over de situatie in Friesland: Faber, *Drie eeuwen Friesland*, hfst. 4; voor Zeeland: Priester, *Geschiedenis*, hfst. 2.3.
- 77 *Briefwisseling tusschen de gebroeders*, Tweede deel, 180-181, 12 januari 1671; 261, 17 augustus 1671.
- 78 Baars, *De geschiedenis van de landbouw*, 107-109; De Vries, *The Dutch rural economy*, 194; De Vries en van der Woude, *Nederland 1500-1815*, 611-616; Israel, *De Republiek*, 735; Palmen, 'Dordt en zijn ommelanden', 181-182; Palmen, 'Landbouw en visserij', 185.
- 79 Daarvan zijn talloze voorbeelden te vinden in: Van den Hoek, *Boerderijen*, 168, 173 en 178.
- 80 Cornelis Baars maakte voor de Beijerlanden, een gebied grenzend aan Cromstrijen, lijsten van grondeigenaren en grondgebruikers op verschillende tijdstippen in de zeventiende tot en met de twintigste eeuw. Daaruit blijkt tot in detail de enorme verschuiving in het grondbezit. Baars, *Geschiedenis van de landbouw*, Deel II, 216-345. Zie tevens: Baars, *Geschiedenis van de landbouw*, hfst. 4 en 5.
- 81 Zie over de toenemende aandacht van de regenten voor de stedelijke bestuursactiviteiten: Roorda, 'Het onderzoek', 124; Price, 'De regent', 38-39.
- 82 Roebuck, 'Absentee landownership', passim; Een prachtige beschrijving van de werkzaamheden van de 'estate steward' biedt Hainsworth, *Stewards, lords and people*.
- 83 Voorbeelden hiervan zijn te vinden in akten van openbare verkopen, waar onder andere de secretaris en de schout regelmatig optreden voor hun 'principalen'. Zie: SaD, ORA Klaaswaal, inv. nr. 17, 18; SaD, ORA Numansdorp, inv. nr. 17, 18, 19. In 1742 wordt bode Arij Hoekseweg aangeduid als rentmeester van 'verschillende particuliere heren'. SaD, Dorpsbestuur van Numansdorp, inv. nr. 1, 21 juni 1742.
- 84 NA, Familie Heereman van Zuydtwijck, inv. nr. 1275.
- 85 Prak, *Gezeten burgers*, 249-250.
- 86 Battjes, 'Johan de Bruyn van Buytewech', passim; *Dien langen Duyvel*, 23-26; Van der Most, 'Bestuur', 162-174; Van 't Riet, "Sij wilden gereddet sijn", 68-69. Zie ook: Aalbers, 'Muntando non Mutur', 159-160.
- 87 Dit was bijvoorbeeld het geval in: Heenvliet ('t Hart, *Historische beschrijving*, 225); Schagen (Lambooij e.a. (red.), *Heerlijk Schagen*, 121-122); Giessenburg en Giessen-Nieuwkerk (Verrips, 'Laet se mij', hfst. 2 en Samenvatting en conclusie).
- Verder zien we het heel duidelijk in de heerlijkheid Voshol, bestaande uit de ambachten Zwammerdam, Reeuwijk en Ter Aar. Hier hield ambachtsheer Cornelis van Aerssen zich tijdens zijn leven intensief bezig met de bestuurlijke en financiële situatie in de verschillende dorpen. Zijn zoon Cornelis jr., die hem na zijn dood in 1728 opvolgde, beschouwde het bezit vooral als een financieel wingewest. (Van Tuyl, *Het ambacht Zwammerdam*, 188-194; Van 't Riet, "Sij wilden gereddet sijn", passim). In het nabijgelegen Aarlanderveen zouden de verschillende ambachtsheren zich al in de 17e eeuw maar zelden met hun ambacht hebben bemoeid. Overigens zou Cornelis van Aerssen jr. zich hier wel hebben ingelaten met het dagelijks bestuur van zijn heerlijkheid. (Beunder en van 't Riet, *Omzien naar Aarlanderveen*, 35-36; Van

- 't Riet, *'Meeten, boren en besien'*, 46-50).
- Vergelijk ook de situatie tijdens de besluitvorming in de jaren dertig en veertig van de achttiende eeuw rond de droogmaking van de Vierambachtspolder, een Zuid-Hollandse veendroogmakerij, die zich uitstrekte over de ambachten Esselijkerwoude, Ter Aar, Oudshoorn en Rijnsaterwoude. Hoewel de ambachtsheren van de verschillende ambachten dit plan moesten goedkeuren, speelden hun vertegenwoordigers, de schouten, secretarissen en baljuws, bij het maken van de plannen een hoofdrol. Zeischka, 'Besluitvorming', 10-11.
- 88 HGN, Kerkarchief, inv. nr. I/2, 13, 14 en 20 april 1664.
- 89 SaD, Ambachtsheerlijkheid Cromstrijen 1492-1975, inv. nr. 318, fol. 202r.
- 90 HGN, Kerkarchief, inv. nr. I/2, 13, 14 en 20 april 1664.
- 91 NA, Familie Cousebant, inv. nr. 680. Florentius Justus Franciscus Cousebant (1735-1799) was katholiek en behoorde, evenals zijn vader Franciscus Bernardus Cousebant (1709-1759), tot de belangrijkste ambachtsheren van Cromstrijen. Hij bezat tevens aandelen in Grijsoord en Klinkerland en was daarnaast heer van Groot Waspik, De Tonge, Huigenvliet, Hellebrensambacht, Battenoord en Alkemade. Zie: Juten, *Kwartierstaten*, no. 22; Belonje, 'Cousebant', 22; Van Aalst, *Inventaris*, XXX, XXXV-XXXVI. Zie ook Faber, *Drie eeuwen Friesland*, 358-360, die concludeert dat de Friese regenten in moeilijke economische omstandigheden een 'versterkte interesse' toonden in 'zekerheid biedende en vaste inkomsten afwerpende overheidsambten'.
- 92 Voorbeelden zijn onder andere te vinden in: NA, Familie Del Court van Krimpen, inv. nr. 646; NHA, Heerlijkheid Schagen, inv. nr. 357-358.
- 93 SaD, Ambachtsheerlijkheid Cromstrijen 1492-1975, inv. nr. 322, fol. 774r-775r. en 783v.
- 94 Delahaye, *Vossemeer*, 79.
- 95 SaD, Ambachtsheerlijkheid Cromstrijen 1492-1975, inv. nr. 319, fol. 631r. en inv. nr. 339.
- 96 Van Heest en Van Poelgeest, 'Leydenaars', 125. Zie ook: Zeischka, 'Besluitvorming', 10-11 en, voor wat betreft de situatie in Zeeland: Dekker, 'Bezit van heerlijkheden', 144-145.
- 97 In 1709 werd de scheiding afgekondigd van Willem Woutersz van Loon en Ariaentje Ariens de Graaf. De publicatie werd opgehangen 'voor de vengsters vande rechtcamer'. SaD, ORA Klaaswaal, inv. nr. 28.
- 98 In sommige gevallen werd in de achttiende eeuw niet verwezen naar de rentmeester maar naar de bode of de fabriek van de ambachtsheerlijkheid. Voorbeelden van aanplakbiljetten zijn te vinden in: SaD, Ambachtsheerlijkheid Cromstrijen 1492-1975, inv. nr. 1905 (1635, 1639, 1641); 2649 (1776); 2650 (1786); 2696 (1793).
- 99 Rijpperda Wierdsma, *Politie en justitie*, 239.
- 100 Dit punt werd reeds aangestipt door Raadschelders, *Plaatselijke bestuurlijke ontwikkelingen*, 136-139.
- 101 Van Deursen, *Mensen van klein vermogen*, 201.
- 102 Rijpperda Wierdsma, *Politie en justitie*, 213. Volgens Pieter Bort 'souden ontallijcke soodanige ende diergelijcke exempelen van twee ende meer officien by een ende deselve persoon werdende bekleedt, alhier in Hollandt kunnen werden byeengebracht'. De bewering van Martens van Sevenhoven dat het schout- en secretarisambt 'gewoonlijk' door één en dezelfde persoon werden bekleed, is echter te voorbarig. Bort, 'Tractaet van hooge en ambachtsheerlyckheden', 757 en Martens van Sevenhoven, *De justitieele colleges*, 228.
- 103 Sigmond en Slijkerman, *Drie verwante geslachten*, 349.
- 104 Van Deursen, *Mensen van klein vermogen*, 192.
- 105 De Blécourt, *De ambachten*, 5.
- 106 Sigmond en Slijkerman, *Drie verwante geslachten*, 312-317 en 349-363. De datering van de dienstjaren van de eerste schouten kan, bij gebrek aan bronnen, slechts bij benadering worden gegeven.
- 107 Ibidem, 354.
- 108 Sigmond en Slijkerman, *De geslachten Cranendonck*, 73-78.
- 109 SaD, Stadsarchief 1572-1795, inv. nr. 3975, fol. 225v. en fol. 237r.; Sigmond en Slijkerman, *De geslachten Cranendonck*, 77.
- 110 Van Braam, 'Bureaucratiseringsgraad', 459; Raadschelders, *Plaatselijke bestuurlijke ontwikkelingen*, 21 en 178.
- 111 Vergelijk op dit punt: Van Deursen, *Een dorp in de polder*, 174.
- 112 SaD, Ambachtsheerlijkheid Cromstrijen 1492-1975, inv. nr. 318, fol. 72v. Alleen Willem Lenaertsz Ketting vervulde tussen 1564 en 1566 tegelijkertijd het schout- en het rentmeestersambt. Zie: Ibidem, inv. nr. 853-855.
- 113 De laatste 'boerenschout' was de Cromstrijense landbouwer Adriaen Louis van der Schoor, schout van 1639 tot 1644 en rentmeester in de jaren 1643 en 1644. Zie: SaD, Ambachtsheerlijkheid Cromstrijen 1492-1975, inv. nr. 927; Slijkerman, *Een geslacht Verschoor*, 27-30.
- 114 Volgens Muller en Bijl was Bastiaen Coomans al in 1671 schout

- en rentmeester van Cromstrijen, Slijkerman noemt het jaar 1672. Coomans werd echter, volgens het resolutieboek van de ambachtsheren, pas aangesteld op 23 mei 1673. NA, Hof van Holland, inv. nr. 5270, portefeuille 19; SaD, Ambachtsheerlijkheid Cromstrijen 1492-1975, inv. nr. 318, fol. 227r.-v.; Muller, 'De familie Koomans', 137-140; Slijkerman, 'De oudere generaties', 99-100; Bijl, *Klaaswaal*, 369; Panhuysen, *De ware vrijheid*, 222.
- 115 Coomans werd in 1682 ontheven uit zijn functies als schout, rentmeester en polderpenningmeester. Hem werd toegestaan nog een jaar lang de ambten van rentmeester en penningmeester te vervullen. In 1683 kreeg Cornelis Schalcken beide ambten toebedeeld. In de tussenliggende periode vervulde Gillis Maesdam, de president-schepen, provisioneel het vacante schoutambt. Ambachtsheerlijkheid Cromstrijen 1492-1975, inv. nr. 318, 257v., 259v., 310v.-311r., 336r. en inv. nr. 410.
- 116 SaD, Ambachtsheerlijkheid Cromstrijen 1492-1975, inv. nr. 318, fol. 339r.-v.
- 117 Slijkerman, 'De oudere generaties', 99-100; Palmen, 'De politieke elite', 212-213.
- 118 SaD, Ambachtsheerlijkheid Cromstrijen 1492-1975, inv. nr. 318, fol. 227r.; Welker, *Geschiedenis van de ambachtsheerlijkheid*, 56 nt. 2.
- 119 Van den Santheuvel bezat meerdere huizen in Numansdorp. In 1712 kocht hij een huis aan de westzijde van de Voorstraat, gelegen tegen de Zeedijk. Deze woning was eigendom geweest van zijn voorganger Johannes Schalcken. Later kocht hij nog een huis aan de Voorstraat, dat hij na enkele jaren alweer verkocht, en een huis in de polder het Hogezaand. ORA Numansdorp, inv. nr. 1, 24 oktober 1712; 1 en 6 juni 1714; 14 april 1720; 18 maart 1723.
- 120 Een prachtig voorbeeld is Philip Ernst Vegelin van Claerbergen. Sinds 1641 was hij persoonlijk secretaris van de Friese stadhouder Willem Frederik van Nassau. Daarnaast vervulde hij van 1645 tot 1657 het baljuws- en schoutambt in Hulsterambacht. Alleen al vanwege de enorme afstand kon hij onmogelijk een dubbel-functie vervullen. Vandaar dat hij hier een vervanger aanstelde. Annard, *Bestuur en bestuurders*, 44 en 70; Groenveld, 'Philip Ernst Vegelin van Claerbergen', 110-115.
- 121 Zie bijvoorbeeld de oudste keur van Cromstrijen uit 1581, waar wordt gesproken over de 'schout of zijn stedehouder'. SaD, Ambachtsheerlijkheid Cromstrijen 1492-1975, inv. nr. 2811.
- 122 Bort, 'Tractaet van hooge en ambachtsheerlyckheden', 755-757 (50-52); Vries, 'Geschapen tot een ieders nut', 339-340; Van der Ree-Scholten en Spijkerman, *Inventarissen*, vii; Van Deursen, *Mieus en Meynert*, 2; Vermeesch, 'Capability', 66. Uitvoerig over substituut-schoolmeesters: Roosenboom, *De dorpschool*, hfst. IX.
- 123 Dat blijkt bijvoorbeeld uit de resoluties van de hoge vierschaar van het Land van Strijen uit de jaren vijftig van de zeventiende eeuw. Zeer veel voorkomende zaken tegen bedelaars werden in deze periode meestal afgehandeld door de stadhouder. Daarentegen behandelde de baljuw zelf de belangrijke processen, waaronder de hoogst ongebruikelijke zaak tegen Cornelis Cornelisz Carsseboom. Deze arbeider uit Mijnsheerenland, werkzaam op een boerenbedrijf in Klaaswaal, werd veroordeeld vanwege seksuele gemeenschap met een koe. NA, Hoge vierschaar, inv. nr. 1, juli en augustus 1656.
- 124 NHA, R.K. hofjes, inv. nr. 23c; Meindert, *Geschiedenissen*, II, 15. Zie ook: NHA, R.K. hofjes, inv. nr. 27c, waar Adriaen Cornelisz Meeldijck optreedt als stedehouder voor Segher Jacobsz Cranendonck.
- 125 Zo fungeerde bijvoorbeeld schepen Laurens Woutersz van Wedae in 1651 verschillende malen als stedehouder van schout Rutger van der Lith en was secretaris Maarten van Halteren in 1756 enige tijd provisioneel schout. ORA Cromstrijen, inv. nr. 50, fol. 118v. en 120r.; SaD, ORA Numansdorp, inv. nr. 17; 05-06-1756.
- Opvallend is de vermelding uit 1705, waar wordt gesproken over de 'substituijt schout Schalcke'. Hier wordt bedoeld op Jacobus Schalcken, de zoon van schout Cornelis Schalcken. Het is de vraag of Jacobus werkelijk optrad als substituut van zijn vader. Waarschijnlijk moet het woord substituut hier worden uitgelegd als assistent of klerk. NA, Hoge vierschaar, inv. nr. 2, 28-12-1705.
- 126 Zoeteman, *Het bestuur*, 31.
- 127 Vries, 'Geschapen tot een ieders nut', 339-340; Vermeesch, 'Capability', 66. Jacob III van Wassenaer van Obdam, de kastelein en drossaard van Heusen, verdiende rond 1650 jaarlijks ongeveer vierhonderd gulden aan zijn ambt. De substituut-baljuw die het werk had verricht, kreeg echter slechts het 'tabberdaken'. Oorspronkelijk was dat een betaling in natura, die in een geldbedrag was omgezet. Groenveld, 'Terug naar Wassenaar', 117.
- 128 NA, Hof van Holland, inv. nr. 5217, portefeuille 19.
- 129 Ibidem.
- 130 *De crimineele ordonnantien*, 8e artikel; Bort, 'Tractaet van hooge

- en ambachtsheerlyckheden', 755 (51); Van Peteghem, *De Raad van Vlaanderen*, 94-100.
- 131 In 1654 bepaalden de Staten van Holland dat 'officieren, leenmannen, schepenen en andere gezworenen' in hun eigen rechtsgebied moesten wonen. Vandaar dat Cornelis de Witt, die in dat jaar tot ruwaard van Putten werd benoemd, zich vestigde in het dorpje Geervliet. Vries, 'Geschapen tot een ieders nut', 340; Panhuysen, *De ware vrijheid*, 178.
- 132 NA, Familie Cousebant, inv. nr. 656.
- 133 SaD, Ambachtsheerlijkheid Cromstrijen 1492-1975, inv. nr. 319, fol. 469r.-472v.; inv. nr. 413.
- 134 NA, Familie Cousebant, inv. nr. 656, 22-02-1742: 't geen men van tersijde hoort wegens maatregelen door de ambachtsheeren ontrent de begeving te neemen, zoo van recognitie, als van des soomers en winters aldaer te moeten woonen &c schoon deselve niemant minder dan mijn neeff konnen absteeren'.
- 135 GaR, DTB Rotterdam, inv. nr. 1, 27-01-1713 (doop Abraham Sam); SaD, Ambachtsheerlijkheid Cromstrijen 1492-1975, inv. nr. 319, fol. 473r.-473v. Over het verdere verloop van de benoeming, zie hfst. 3.5. Aandelen als wapen.
- 136 SaD, Ambachtsheerlijkheid Cromstrijen 1492-1975, inv. nr. 413.
- 137 NA, Gecommitteerde Raden, inv. nr. 4046; SaD, Ambachtsheerlijkheid Cromstrijen 1492-1975, inv. nr. 907 (1623); inv. nr. 964 (1681); inv. nr. 1024 (1742); inv. nr. 1054 (1779); SaD, Municipaliteit Klaaswaal, inv. nr. 67. Welker, *Geschiedenis*, 100, spreekt over een verhoging in 1773 naar 1200 gulden. Dat blijkt echter niet uit de rekeningen van de ambachtsheren, waar in de jaren zeventig nog steeds gesproken wordt over een bedrag van 800 ponden.
- 138 Vries, 'Geschapen tot een ieders nut', 338-339; Groenveld en Wagenaar, 'De Republiek', 136-137.
- 139 Deze opvolging verliep nogal mysterieus. Sam bleek van de ene op de andere dag van de aardbodem verdwenen. Zijn verdwijning werd nooit opgelost. SaD, Ambachtsheerlijkheid Cromstrijen 1492-1975, inv. nr. 319, fol. 571v.-572r. en 582v.; SaD, ORA Numansdorp, inv. nr. 24, 29-05-1756, 05-06-1756, 09-06-1756. Arij Hoekseweg was gehuwd met Anna Sam, de zus van Abraham Sam. Zie hierover: GaR, Notarieel archief Rotterdam, inv. nr. 2285, pag. 56-58.
- 140 SaD, Ambachtsheerlijkheid Cromstrijen 1492-1975, inv. nr. 322, fol. 703r.-704v.; 708r.-708v.; 768v.; inv. nr. 416 en 418; Welker, *Geschiedenis*, 215.
- 141 Wie bijvoorbeeld de boeken over het dorp Graft van A.Th. van Deursen en G.J. Schutte naast elkaar legt, ziet dat de invloed van de schout in de loop der tijd flink toenam. Gedurende de zeventiende eeuw vergaderden de vroedschappen in de regel zonder de schout. In het laatste kwart van de achttiende eeuw was hij echter standaard aanwezig tijdens de vergaderingen. Schutte, *Een Hollandse dorpsamenleving*, 50; Van Deursen, *Een dorp in de polder*, 172-173.
- Ten aanzien van de gestegen positie van de schout, zie verder: Rijpperda Wierdsma, *Politie en justitie*, 215; Van Tuyl, *Het ambacht Zwammerdam*, 135 (stijging recognitiegelden); Oosten en Versteeg, *Sint Anthoniepolder*, 103-110.
- 142 GaZ, Ambachtsheerlijkheid (banne) Westzaan, 22 februari 1637; GaZ, Polder Westzaan, inv. nr. 589, 18 november 1700 en 28 mei 1716
- 143 NA, Grafelijkheidsrekenkamer, inv. nr. 747q; UA, Huis Jaarsveld, inv. nr. 1056; Tresling, *Rondom de Binnenmaas*, 74-75, nt. 2; Zoeteman, *Het bestuur*, 49-53. Zie ook: Raadschelders, *Plaatselijke bestuurlijke ontwikkelingen*, 72-73.
- 144 Van Braam, 'Bureaucratiseringsgraad', 463 (Westzaandam); Nieuwenhuis, *Keeshonden*, 18-19 (Durgerdam, Ransdorp en Holisloot).
- Overigens werd volgens Van Braam de politieke macht van de schout en de baljuw in het dorp Westzaandam reeds in de zeventiende eeuw sterk teruggedrongen. Van Braam, *Opstellen*, 41-43. Zie ook: Van Deursen, *Een dorp in de polder*, 173 (Graft) en Groenveld, 'Philip Ernst Vegelin van Claerbergen', 113-114 (Hulsterambacht).
- 145 Raadschelders, *Plaatselijke bestuurlijke ontwikkelingen*, 138.
- 146 NA, Familie Assendelft de Coningh, inv. nr. 150.
- 147 De Regt, *Geschied- en aardrijkskundige beschrijving*, 133; Tresling, *Rondom de Binnenmaas*, 161-163; Van Aalst, *Archief van de familie Van Assendelft de Coningh*, V-VI; Zoeteman, *Het dorpsbestuur*, 27-28 en Bijlage D; Oosten en Versteeg, *Sint Anthoniepolder*, 107-108.
- 148 Van Braam, 'Bureaucratiseringsgraad', 482-483.
- 149 Van Deursen, *Mensen van klein vermogen*, 325-326.
- 150 De lijst van katholieke ambtenaren op het platteland van Holland, gepresenteerd aan de Staten op 17 september 1658, werd door Knuttel als bijlage A opgenomen in zijn boek *De toestand der Nederlandsche katholieken*. Zie ook: Duke, 'The reformation', 239.

- 151 Groenveld, "Een notabele frontiere", 25-28; Groenveld en De Jongste, 'Bestuur en beleid', 64-65.
- 152 Knuttel, *De toestand*, 163; Van Deursen, *Bavianen en slijkgeuzen*, 107-108; Abels, *Nieuw en ongezien*, Deel 2, 272; Nobel, "Which of them".
- 153 NA, Staten van Holland 1572-1795, inv. nr. 73, 15 juni 1640; Knuttel, *De toestand*, 163.
In de resoluties van de ambachtsheren is niets over deze kwestie terug te vinden. Op 15 juni 1639 overleed de zittende schout en rentmeester Roelant Jansz Weeninck. Pas in 1641 stelde men een nieuwe schout aan. Dit zal zeker te maken hebben gehad met de moeilijkheden tussen de Staten en de ambachtsheren. Zie: SaD, Ambachtsheerlijkheid Cromstrijen 1492-1975, inv. nr. 318, fol. 126v.
- 154 GaZ, Ambachtsheerlijkheid Krommenie, inv. nr. 207; Visser, *Dat Rijk is*, 62.
- 155 *Particuliere notulen*, VI, 394 (923). Zie tevens: 614 (1476). Minstens zo pragmatisch waren de bestuurders van Rijswijk. Hier rouleerde het ambt van molenmeester in één van de polders nog in de achttiende eeuw jaarlijks tussen de katholieke en de protestantse ingelanden. Alkemade en Huising, 'De burger bestuurd', 112.
- 156 Van Deursen, *Een dorp in de polder*, 169.
- 157 *De briefwisseling van Pieter Corneliszoon Hooft*, I, nr. 216. Zie ook: Groenveld, "Van den Huijze te Mujden", 39.
- 158 Van Deursen, *Mensen van klein vermogen*, 183-186 en 192; Van Deursen, *Een dorp in de polder*, 165.
- 159 Zoeteman, *Het bestuur*, 36; Frijhoff en Spies, *1650*, 196. Zie verder over het aanstellen van uitheemse ambtenaren en de reactie van de Staten daarop: Koopmans, *De Staten van Holland*, 173-175.
- 160 SaD, Ambachtsheerlijkheid Cromstrijen 1492-1975, inv. nr. 318, fol. 193v.-194r.
- 161 Ibidem, inv. nr. 318. De benoemingen zijn meestal opgenomen voor of achter de resoluties van de verschillende jaren.
- 162 SaD, Ambachtsheerlijkheid Cromstrijen 1492-1975, inv. nr. 318, fol. 309v.-310r.
- 163 Van der Gouw, *Het ambacht Voorschoten*, 34; Van der Gouw, 'Het ambacht Voorschoten', 33; Van Deursen, *Mensen van klein vermogen*, 185; Groenveld, "Een notabele frontiere", 27, De Monté ver Loren en Spruit, *Hoofdlijnen*, 145-147.
- 164 SaD, Ambachtsheerlijkheid Cromstrijen 1492-1975, inv. nr. 318, fol. 321r. Zie ook: Ibidem, fol. 194r.
- 165 Ibidem, inv. nr. 319 en 322.
- 166 SaD, ORA Numansdorp, inv. nr. 24, 8 juni 1740.
- 167 SaD, Ambachtsheerlijkheid Cromstrijen 1492-1975, inv. nr. 319, vol. 620r.-620v.
- 168 Van Braam, 'Bureaucratiseringsgraad', 473; Raadschelders, *Plaatselijke bestuurlijke ontwikkelingen*, 171; Van Buyten, 'Theorie en praktijk', 554-556. Zie ook: Van Dam en Van Tielhof, *Waterstaat in stedenland*, 222-223.
- 169 SaD, Ambachtsheerlijkheid Cromstrijen 1492-1975, inv. nr. 322, fol. 647r.-647v.; 652v.; 658r.; 662r.-662v.; 666v.; 676r.; 682v.; 687r.
- 170 Van Deursen, 'De Raad van State', 60-61; 't Hart, 'Staatsfinanciën', passim; Groenveld en Wagenaar, 'De Republiek', 136-137.
- 171 SaD, Ambachtsheerlijkheid Cromstrijen 1492-1975, inv. nr. 318, fol. 125v. en 126v.; inv. nr. 924, 925 en 926.
- 172 GaZ, Polder Westzaan, inv. nr. 589, 25 mei 1709.
- 173 Ibidem, 1 december 1726; GaZ, DTB Westzaan, inv. nr. 108, 6 augustus 1722 (overlijden Johan Hendrik Haekx).
- 174 Van der Heijden en Schmidt, 'In dienst van de stad', 21 en nt. 51. Vlg. ook de situatie in het dorp De Rijk waar in het begin van de zeventiende eeuw de nachtwacht een enkele keer werd geassisteerd door een vrouw. Over deze situatie kwamen overigens klachten. Van Deursen, 'Werkende vrouwen', 7.
- 175 Waaraan of aan wie Van der Lith zijn benoeming te danken had en wat precies zijn relatie was met de ambachtsheren, wordt uit de bronnen helaas niet duidelijk.
- 176 Le Bailly, *Hof van Holland*, 51-54.
- 177 SaD, Ambachtsheerlijkheid Cromstrijen 1492-1975, inv. nr. 1476.
- 178 Van Deursen, *Mensen van klein vermogen*, 203.
- 179 SaD, Ambachtsheerlijkheid Cromstrijen 1492-1975, inv. nr. 318, fol. 216r.
- 180 Ibidem, fol. 218v.; 221r.
- 181 Ibidem, fol. 222r.
- 182 Volgens het slot van de rekening van de ambachtsheren van 1671 (d.d. 17 november 1673) had Van der Lith ruim tienduizend gulden te veel uitgegeven. Het tekort op de rekening van de Numanspolder bedroeg ruim zeventienduizend gulden (d.d. 30 november 1673). Ibidem, inv. nr. 406. Betreffende zijn ontslag en faillissement, zie eveneens: Ibidem, inv. nr. 318, fol. 227r; inv. nr. 405 en 407.

- 183 Ibidem, inv. nr. 797. Zie op dit punt ook: Van Deursen, *Mensen van klein vermogen*, 207.
- 184 SaD, Ambachtsheerlijkheid Cromstrijen 1492-1975, inv. nr. 799.
- 185 NA, Hof van Holland, inv. nr. 5282, dossier 2.
- 186 Zie nt. 114.
- 187 SaD, Ambachtsheerlijkheid Cromstrijen 1492-1975, inv. nr. 319, fol. 407r.-408r. Al in 1715 liep Van Bijemont achter met de betaling van de 40e penning. Toen draaide zijn broer, als borg, op voor het resterende bedrag. Ibidem, inv. nr. 1507.
- 188 Ibidem, inv. nr. 318, fol. 348v.; inv. nr. 1478.
- 189 Het archief van de Gecommitteerde Raden geeft helaas niet de letterlijke tekst van het rekest. Uit de beraadslagingen rond het stuk wordt echter iets duidelijk van de inhoud. Daarnaast geven de resoluties van de ambachtsheren, overigens zonder enige uitleg, aan dat op één na alle schepenen van Numansdorp in 1717 werden vervangen. NA, Gecommitteerde Raden, inv. nr. 3067, 17 april 1717; SaD, Ambachtsheerlijkheid Cromstrijen 1492-1975, inv. nr. 318, fol. 348v.
- 190 Alkemade en Huitsing, 'De burger bestuurd', 115-116 (Rijswijk); Van 't Riet, 'Sij wilden gereddet sijn', passim (Ter Aar). Een ander goed voorbeeld betreft Giessen-Nieuwkerk, waar men in de tweede helft van de zeventiende eeuw eveneens te kampen had met een enorm slechte financiële situatie. Zie: Verrips, '*Laet se mij eerst wat gelt brengen*', hfst. 1, §1.6 en hfst. 3, §3.3.
- 191 SaD, Ambachtsheerlijkheid Cromstrijen 1492-1975, inv. nr. 319, fol. 425v.-426r.; inv. nr. 527.
- 192 Van Deursen, 'De burgers van Graft', 394.
- 193 Heersink, 'Zachte woorden', 87. Het aantal voorbeelden zou gemakkelijk uit te breiden zijn. In De Rijp bleek in 1651 dat de oudbestuurders nog honderden ambtelijke stukken thuis hadden liggen. Zie: Van Deursen, *Mieus en Meynert*, 12-13. Overigens schortte er ook wel het één en ander aan de archiefzorg op stedelijk, gewestelijk of nationaal niveau. De raadpensionaris Jacob Cats bewaarde de staatsstukken gewoon in zijn slaapkamer. En dan nog alleen het hoogstnoodzakelijke. De rest lag in manden of kisten en werd vervolgens weggegooid. Zie: Van Deursen, 'De raadpensionaris', 154-155; De Bruin, *Geheimhouding*, 104, 238 en 397.
- 194 Van Braam, 'Bureaucratiseringsgraad', 470.
- 195 SaD, Ambachtsheerlijkheid Cromstrijen 1492-1975, inv. nr. 488 en 2816.
- 196 Ibidem, inv. nr. 318, fol. 227r.

- 197 Ibidem, inv. nr. 319, fol. 433v.; 440r.-440v.
- 198 Ibidem, inv. nr. 322, fol. 704v.
- 199 Ibidem, inv. nr. 322, fol. 710r.-714r.; inv. nr. 416.
- 200 Raadschelders, *Plaatselijke bestuurlijke ontwikkelingen*, 228-231.

Hoofdstuk 3

- 1 Schöffner, 'Naar consolidatie', 78; Van Deursen, 'De raadpensionaris', 152; Van Deursen, 'Staatsinstellingen', 352-353; Van Vree, *Nederland als vergaderland*, hfst. 6, m.n. 154-155; Frijhoff en Spies, *1650*, 218-219; Knevel, *Het Haagse Bureau*, 16-17; Pollmann, 'Eendracht maakt macht', 135-136.
- 2 Geciteerd in: Van Deursen, 'De raadpensionaris', 152.
- 3 Fruin, 'De drie tijdvakken', 250. Zie ook: Groenveld, *Besturen in de Republiek*, 4-7.
- 4 Schoffer, *Ons tweede tijdvak*, passim; De Bruin, 'Het politieke bestel', passim; Groenveld, *Besturen in de Republiek*, 7.
- 5 Van Leeuwen, *Het Rooms-Hollands-regt*, V, I, 2. Zie ook: Van Deursen, *Mensen van klein vermogen*, 192-193. In andere gewesten was de situatie niet anders. Zie bijvoorbeeld Van Lieburg, *Een eiland*, 106, betreffende Zeeland.
- 6 SaD, ORA Cromstrijen, inv. nr. 50, fol. 166v.-168r.
- 7 Dit gebouw was volgens de bronnen gelegen aan de westzijde van de Voorstraat, op de zuidhoek met de Botjesstraat. De bewering van Bijl dat deze herberg was te vinden aan de Molendijk klopt dus niet. SaD, ORA Klaaswaal, inv. nr. 11, 14-01-1790; 18, 24-06-1780 en 21-08-1789; Bijl, *Klaaswaal*, 399.
- 8 Deze herberg in Numansdorp was in de tweede helft van de achttiende eeuw eigendom van schout Arij Hoekseweg, die overigens eerst de functie van gerechtsbode bekleedde. Het pand werd, na de dood van Anna Hoekseweg-Sam, gekocht door de Numansdorpse bode Laurens Adrianusz Andeweg, die de herberg al enige tijd huurde van de familie Hoekseweg. SaD, ORA Numansdorp, inv. nr. 9, 31-08-1790 en inv. nr. 19, 17-05-1790. Volgens de Numansdorpse schoolmeester Welker waren de drie rietpluimen al in de achttiende eeuw 'tot drie kruisen geworden'. Toen Welker in 1892 zijn geschiedenis van de ambachtsheerlijkheid schreef, hing het uithangbord nog aan de gevel van het voormalige rechthuis. Volgens hem droeg het bord tot 1844 het onderschrift 'In de dry Pluymen'. Welker, *Geschiedenis*, 13 nt. 34.

- 9 Voorbeelden: Sigmond en Slijkerman, *Drie verwante geslachten*, 349 (Westmaas); Boschma-Aarnoudse, *'Een huijs'*, 25 (Graft); Egmond, 'Strafzaken', 71 (Weesp); Groenveld, 'Terug naar Wasenaar' 103, nt. 92 (Zoeterwoude).
- 10 Groenveld, "Een notabele frontiere", 25.
- 11 Zuurdeeg, *De stad-, recht- en raadhuizen*, 41.
- 12 SaD, Ambachtsheerlijkheid Cromstrijen 1492-1975, inv. nr. 318, fol. 94r. Vergelijkbare gevallen: Schutte, *Een Hollandse dorpsamenleving*, 68 (Graft); RAT, Schepenbank van 's-Gravenmoer, inv. nr. 19, fol. 98v ('s-Gravenmoer); Kölker, *Haastrecht*, 57; Van Deursen, *Mensen van klein vermogen*, 193 (Haastrecht); 't Hart, *Historische beschrijving*, 159-161 (Heenvliet); Van de Mortel, *Criminaliteit*, 64 (drostambt Heusden); Boschma-Aarnoudse, *'Een huijs'*, 25 (Spanbroek); GaZ, Polder Westzaan, inv. nr. 589, fol. 1r. (verbod om op kosten van het dorp te drinken in het raadhuis); Ibidem, 14 september 1697 (Westzanen; verbod om pijpen of tabak te kopen op kosten van het dorp)
- 13 Boschma-Aarnoudse, *'Een huijs'*, 25.
- 14 Van der Gouw, 'Het ambachtshuis', 122; Van der Gouw, *Het ambacht Voorschoten*, 28; Van der Gouw, 'Het ambacht Voorschoten', 30; Boschma-Aarnoudse, *'Een huijs'*, 25. Voorbeelden zijn te vinden in: Boschma-Aarnoudse, *'Een huijs'* (plaatsen gelegen boven het IJ); Schipper, *Het Oude Raadhuis* (Oud-Beijerland); Zuurdeeg, *De stad-, recht- en raadhuizen* (plaatsen gelegen op Tholen en Sint Philipsland).
- 15 Boschma-Aarnoudse, *'Een huijs'*, 59-65.
- 16 Ibidem, 56.
- 17 Hoogduin-Berkhout, 'Op de geluckige regeeringe', 66-77.
- 18 Boschma-Aarnoudse, *'Een huijs'*, 62-63.
- 19 Steenmeijer, *'Tot cieraet ende aensien'*, 47-60.
- 20 Van Deursen, *Mieus en Meynert*, 4.
- 21 SaD, Ambachtsheerlijkheid Cromstrijen 1492-1975, inv. nr. 2816.
- 22 Synode 1586: 'De dijckgraven, Schouwten, heemraden ende andere officieren, besonder ten platten landen, item die Gerichten, Guldens, oock inden steden, vergaderen op alsulcke daghen ende tijden onder den Kerckendienste, haere politijcke saken te verhandelen ende Raedt te houden.' *Acta van de Nederlandsche synoden*, 631. Zie verder: Schöffer, 'Naar consolidatie', 85; Groenveld, *De prins voor Amsterdam*, 21; Van Deursen, *Bavianen en slijkgeuzen*, 27; Van Deursen, 'De burgers van Graft', 395; Streng, *'Stemme in staat'*, 100; Frijhoff en Spies, 1650, 194.
- 23 Van Deursen, *Een dorp in de polder*, 172-174; Groenveld, 'Philip Ernst Vegelin van Claerbergen', 113-114.
- 24 SaD, ORA Klaaswaal, inv. nr. 11, 27 juli 1743.
- 25 SaD, Ambachtsheerlijkheid Cromstrijen 1492-1975, inv. nr. 2811.
- 26 NA, Hof van Holland, inv. nr. 5282, dossier 2.
- 27 Zie ook: Van Deursen, *Een dorp in de polder*, 174.
- 28 Zie over deze affaire hfst. 2.8. De veranderende bestuurspraktijk.
- 29 SaD, ORA Klaaswaal, inv. nr. 29, 6 juni 1674.
- 30 Ibidem, 20 maart 1691.
- 31 Boon, *Bouwers van de zee*, 180-181.
- 32 Van Deursen, *Een dorp in de polder*, 177.
- 33 De Wit, *Leven, werken en geloven*, 260-261; Van Vliet, 'De visserij', 86.
- 34 Van Asch van Wijk, *Geschiedenis*, passim en 1-3 (betreffende het gebed van de Staten-Generaal); Van Riemsdijk, *De griffie*, 18.
- 35 Bezemer, 'Dingtalen', 640-641. De in Oud-Beijerland gebruikte formulering komen we, soms in iets andere bewoordingen, ook elders tegen. Zie bijv. *Het groot privilegie en hantvest boeck*, 156 (Kennemerland); Schakel, *Geschiedenis*, 88 (Noordeloos). Zie tevens: Van Leeuwen, *Het Rooms-Hollands-regt*, V, I, 4.
- 36 Van Deursen, *Mieus en Meynert*, 4-5.
- 37 Vriendelijke mededeling prof. dr. S. Groenveld.
- 38 Diederiks, *In een land van justitie*, 63.
- 39 Van Braam, 'Bureaucratiseringsgraad', 472-473.
- 40 Van Vree, *Nederland als vergaderland*, 106.
- 41 Van Braam, 'Bureaucratiseringsgraad', 473; *Particuliere notulen*, Deel I, IX-X; Van Deursen, *Mieus en Meynert*, passim; Groenveld, *Regeren in de Republiek*, 13 en 15.
- 42 Visser, *Dat Rijk is*, 64-77; Van Deursen, *Mieus en Meynert*, 5. Voor een goed beeld van de factievorming op gewestelijk niveau en de – soms – felle strijd die dit met zich mee bracht, zie: Groenveld, *Evidente factiën*. Deze geeft op pag. 66-67 een voorbeeld van een competentieconflict in 1684 tussen de stadhouder enerzijds en de steden Amsterdam en Leiden anderzijds. Deze zeer felle ruzie had zelfs het karakter 'van een strijd om de macht'.
- 43 NHA, R.K. hofjes, inv. nr. 34c.
- 44 NA, Hoge vierschaar, inv. nr. 3, 24 december 1727-6 januari 1728.
- 45 Van Deursen, *Een dorp in de polder*, 199.

- 46 SaD, ORA Klaaswaal, inv. nr. 4, 12 september 1708-30 oktober 1709. Volgens de kerkenraadsnotulen was het de vrouw van Biesligh te doen geweest 'om bloed van haar [Hadewij] te krijgen'. Ze werd afgehouden van het heilig avondmaal. Hoewel de kerkenraad geen kansen zag om de van toverij beschuldigde vrouw van de tafel af te houden, werd haar in bedenking gegeven dat zij er goed aan zou doen zich enige tijd te onthouden, dit om aanstoot te vermijden. Overigens is dit niet het enige geval in Cromstrijen waarbij een vrouw van toverij werd beschuldigd. De notulen van 1722 reppen van een vergelijkbaar geval. HGK, Kerkarchief, notulen 1690-1732, 12 augustus 1708, 27 maart 1722.
- 47 Slijkerman, 'Een travestiet in Klaaswaal', 121. Betreffende travestie en oproeren, zie: Dekker, *Holland in beroering*, 93-94.
- 48 Egmond, 'Fragmentatie', 17. Een goed voorbeeld vormt de magistraat van Goes die, in een zaak tegen een plaatselijke predikant in het jaar 1612, de hulp inriep van niemand minder dan Hugo de Groot. Zie: Groenveld, 'De 'Heeren van Ter Goes'', 35.
- 49 Van Deursen, *Een dorp in de polder*, 199.
- 50 De Boer, *Assendelft*, 19; Koene, *Goede luiden*, 168.
- 51 Welker, *Geschiedenis van de ambachtsheerlijkheid*, 80.
- 52 Adriaan van der Goes (1619-1686) was de jongste zoon van Adriaan van der Goes, raad en rekenmeester van Maurits en Frederik Hendrik, en Maria van Cromstrijen. Die laatste was een zus van Philips van Cromstrijen. *Briefwisseling tusschen de gebroeders*, Eerste deel, XXIV-XXXVIII; De Vos, *De vroedschap*, 5-7. (De Vos meldt dat 'Maria Cromstrien' gehuwd was met Cornelis van der Goes. Hij vergist zich echter. Deze Cornelis van der Goes, eveneens ambachtsheer van Cromstrijen, was gehuwd met Maria Graswinckel).
- 53 NA, Familie Cousebant, inv. nr. 450.
- 54 Deze voorwaarden – het dragen van zijn naam en wapens – werden in 1520 door Philibert in zijn testament vastgelegd. In een codicil van 1521 bepaalde hij echter dat, wanneer zijn erfgenaam hiermee niet instemde, deze daartoe niet zou kunnen worden verplicht, maar hierin naar zijn welgevallen mocht handelen. De Roo van Alderwerelt, 'De voorgeschiedenis', 54-55.
- 55 In het begin van de zestiende eeuw liet Jan II van Wassenaar zich inhalen in het dorp Wassenaar (Enno van Gelder, *Nederlandse dorpen*, 76; Groenveld, 'Terug naar Wassenaar', 126). Volgens Jeanine Dekker, 'Bezit van heerlijkheden', 134, stamt het gebruik van deze intochten uit de middeleeuwen. Ze baseert zich op de situatie in Vossemeer, waar men vanaf 1529 een zogenaamde 'blijde inkomste' kende. De vraag is echter of dit wel een intocht was. Volgens Delahaye, *Vossemeer*, 49, betrof het hier een som geld die een nieuwe ambachtsheer diende te betalen. Deze 'blijde inkomste' werd vervolgens 'op de dag van de vergadering door de aanwezigen [lees: de ambachtsheren] verteerd'.
- 56 NA, Hof van Holland, inv. nr. 609, nr. 19 en 20.
- 57 Groenveld, 'Terug naar Wassenaar', 126.
- 58 Voorbeelden: 1589: Prins Maurits in Monster (Van Vliet, *Bestuurlijk Monster*, 27-28; Van den Ende, 'De inhuldiging', passim); 1594: Sabina van Egmont in Oud-Beijerland (NA, Hof van Holland, inv. nr. 609, nr. 19 en 20); 1594: Jan de Bourgogne in Zevenhuizen (SaMH, Heerlijkheid Zevenhuizen, inv. nr. 12); 1611 en 1612: Lamorael de Ligne in Wassenaar, Voorschoten en Zuidwijk (Van der Gouw, *Het ambacht*, 17; Van der Gouw, 'Het ambacht', 23; Groenveld, 'Terug naar Wassenaar', 126); 1618: Volckert Overlander in Purmerland (Moelker, *De heerlijkheid*, 122-123); 1620: Johan de Bruyn van Buytewech in Nieuwkoop (Verkruisje (red.), *Nieuwkoop*, 30); 1621: Johan Wolphart van Brederode in Zwammerdam (Van Tuyl, *Het ambacht Zwammerdam*, 127-128); 1627: Johan Polyander van Kerckhoven in Heenvliet ('t Hart, *Historische beschrijving*, 207; Van Nierop, *Van ridders tot regenten*, 159); 1657: Jacob III van Wassenaar van Obdam in Wassenaar (Groenveld, 'Terug naar Wassenaar', 126); 1679: Martinus Veth in Westkapelle (Dekker, 'Bezit van heerlijkheden', 134); 1716: Hendrik van Barnevelt in Noordeloos (Schakel, *Geschiedenis*, 99-102; Horden, *Wij heeren*, 34-35); 1731: Johanna van Breugel in Heenvliet ('t Hart, *Historische beschrijving*, 230-232); 1732: Constantijn Johan Pierard in Heenvliet (Boon van Engellant, *Ter blyder intrede*, passim); 1732: Maria Catharina Emonds in Waspik (Rehm, *De geschiedenis*, 62); 1744: Joan Hendrik van Ewyk in De Bilt (Damsté, *Oostbroek en De Bilt*, 52-53); 1749: François van Bredehoff in Oosthuizen (Kooijmans, *Onder regenten*, 176); 1752: Theodorus van der Aar de Stercke in Woubrugge (Groenveld, 'Terug naar Wassenaar', 126, nt. 232); 1758: Jacobus Coomans in Wemeldinge (Lepoeter, *Maria Coomans*, 11-12; Dekker, 'Bezit van heerlijkheden', 133-134); 1759: Andreas Cornelius de Normandie in Schalkwijk (J. Stouw, *Dichtoffer*, passim); 1777: Anthonie Ewout van Dishoeck in Domburg (Dekker, 'Bezit van heerlijkheden', 134).
- 59 Soly, 'Plechtige intochten', passim; Snoep, *Praal en propaganda*, 9-14; Van Boven, 'De inhuldigingen', 17-21; Meadow, 'Ritual and civic identity', passim; Koopmans en Thomas, 'Inleiding', 5-6.

- 60 Zie bijvoorbeeld: Van den Ende, 'De inhuldiging', 73.
- 61 Voorbeelden over de situatie op het platteland bij: Schakel, *Geschiedenis*, 100; Groenveld, 'Terug naar Wassenaar', 126; Dekker, 'Bezit van heerlijkheden', 134.
- 62 Groenveld, 'Terug naar Wassenaar', 126.
- 63 Rehm, *De geschiedenis*, 62.
- 64 Van Vliet, *Bestuurlijk Monster*, 28; Van den Ende, 'De inhuldiging', 73.
- 65 Van Tuyl, *Het ambacht Zwammerdam*, 127-128.
- 66 Van Vliet, *Bestuurlijk Monster*, 29-33; Van den Ende, 'De inhuldiging', 78-80.
- 67 Prachtige voorbeelden hiervan bij: Meadow, 'Ritual and civic identity', passim.
- 68 Van den Ende, 'De inhuldiging', 74-77; Dixhoorn, *Lustige geesten*, 200 en 252.
- 69 NA, Hof van Holland, inv. nr. 609, nr. 19.
- 70 Groenveld, 'Terug naar Wassenaar', 126.
- 71 Van Vliet, *Bestuurlijk Monster*, 28.
- 72 Morren, *Het huis Honselaarsdijk*, 11.
- 73 Schakel, *Geschiedenis*, 104.
- 74 Oosten en Versteeg, *Sint Anthoniepolder*, 107-108.
- 75 Martinus van Barnevelt (1691-1775) bekleedde diverse functies in het stadsbestuur van Gorinchem en was, namens die stad geëmitteerd bij de Staten van Holland. Ook had hij zitting in verschillende polderbesturen. In Gorinchem bezat hij een herenhuis met een prachtige tuin, die gold als een bezienswaardigheid. Hij erfde van zijn vader de heerlijkheden Noordeloos en Overslingeland, Engelen en Vlijmen en werd daarnaast nog heer van Krimpen aan den Lek. Zijn aandelen in Cromstrijen kwamen na zijn dood in handen van zijn dochter Anna, die gehuwd was met mr. Abraham del Court, schepen van Amsterdam. Betreffende Martinus van Barnevelt, zie: Donkersloot, *Klaas Donkersloot*, 8-9; Schakel, *Geschiedenis*, 107-110; Horden, *Wij heeren*, 35-41 en Busch en Oldenburger-Ebbers, *Lusthoven*, 18-21. Over zijn vermeende afstamming van Johan van Oldenbarnevelt, zie: Van Barnevelt, *Journal*, 16, 345-346. Archiefmateriaal over de bezittingen in Cromstrijen zijn te vinden in het archief van de ambachtsheerlijkheid, maar meer specifiek in: NA, Familie Del Court van Krimpen.
- 76 SaA, Familie Heshuysen, inv. nr. 352; Schakel, *Geschiedenis*, 112; Horden, *Wij heeren*, 39-41
- 77 NA, Familie Del Court van Krimpen, inv. nr. 876; Schakel, *Geschiedenis*, 149 en 159; Horden, *Wij heeren*, 37-39.
- 78 Den Hoek, 'lets over de begrafenissen', 73-82.
- 79 Tresling, *Rondom de Binnenmaas*, 34; Van der Ham, *De Grote Waard*, 70-71.
- 80 Jacob de Witt (1589-1674) was één van de machtigste regenten in Dordrecht. Hier bekleedde hij talloze politieke functies. Hij bezat verschillende aandelen in de ambachtsheerlijkheid Cromstrijen. Zie: Palmen, 'De politieke elite', passim.
- 81 SaD, Polder Westmaas-Nieuwland, inv. nr. 418. Dat er ook tussen de voornaamste heren een duidelijke rangorde bestond, wordt overigens niet duidelijk uit de maaltijd van 1642. Dat we hier echter wel vanuit kunnen gaan, blijkt uit de gegevens die bewaard zijn gebleven van de maaltijd in 1646.
- 82 Bilderbeek, *Geschiedenis van de polders*, 49-50.
- 83 Voorbeelden zijn te vinden bij: Alkemade en Van der Schelling, *Nederlands displegtigheden*, I, 498 (afbeelding van de tafelschikking voor de maaltijd van 30 mei 1660 van de Staten van Holland en West-Friesland en koning Karel II van Engeland); 502-503 (afbeelding van de tafelschikking voor de maaltijd van 1 maart 1672 van de prins van Oranje en de Staten van Holland en West-Friesland. De ridderschap, edelen en steden zaten hier volgens de rang die gebruikelijk was in de Statenvergadering); Heringa, *De eer en hoogheid*, 155-158 (ambassadeurs in de Republiek); Kölker, *Haastrecht*, 49 (vergadering van schout en gezworenen van Haastrecht in 1785); Tiethoff-Spliethoff, 'De hofhouding', passim (stadhouderlijk hof van Frederik Hendrik); Zandvliet, 'Het hof', 54-66 (stadhouderlijk hof van Maurits).
- 84 SaD, Polder Westmaas-Nieuwland, inv. nr. 418.
- 85 Soens, 'Polders zonder poldermodel', 22.
- 86 SaD, Ambachtsheerlijkheid Cromstrijen 1492-1975, inv. nr. 2568.
- 87 Ibidem, inv. nr. 331.
- 88 Mr. Anthony Willemsz van der Aa (†1638) woonde in Rotterdam en bekleedde daar onder andere enkele jaren het ambt van stadssecretaris. Zie: Engelbrecht, *De vroedschap*, 58.
- 89 SaD, Ambachtsheerlijkheid Cromstrijen 1492-1975, inv. nr. 2364.
- 90 Deze situatie vertoont sterke overeenkomsten met de gang van zaken in Zwolle. Tot in de jaren dertig van de zeventiende eeuw vonden hier allerlei festiviteiten plaats rond de verkiezing van nieuwe bestuurders. Aangezien dit met allerlei wanordelijkheden gepaard ging, maakte de magistraat er in 1739 een einde aan.

Op die manier nam men afstand van de volkse gebruiken en trachtten de bestuurders de sociale afstand te vergroten. Streng, *'Stemme in staat'*, 291.

91 Salman, 'Bestuur en rechtspraak', 173.

92 Delahaye, *Vossemeer*, 84-85.

93 ASR, Collectie Ambachtsheerlijkheid Cromstrijen, hensboek I.

94 Ibidem.

Johan Johansz de Witt (1694-1751) en Cornelis de Witt (1696-1769) waren zonen van Johan Johansz de Witt (1662-1701), de oudste zoon van de raadpensionaris. De eerste was heer van Zuid- en Noord-Linschoten, de tweede vervulde diverse functies in het stadsbestuur van Dordrecht en was heer van Jaarsveld.

De familie de Witt bezat al in de vroege zeventiende eeuw aandelen in de ambachtsheerlijkheid. Bij de verkaveling van Groot-Cromstrijen in 1625 wordt gesproken over de 'descendenten vanden raetsheer de Witt'. Zeer waarschijnlijk wordt met deze raadsheer Cornelis Fransz de Witt (1545-1622) bedoeld. Hij was jarenlang burgemeester van Dordrecht en gecommiteerde in de Staten-Generaal. Daarnaast vervulde hij het dijkgraafschap van de polder Mijnsheerenland van Moerkerken. De ambachtsheerlijke aandelen moeten zijn vererfd op zijn jongste zoon Jacob, de vader van Johan en Cornelis de Witt. Of die laatste twee ooit ambachtsheer van Cromstrijen zijn geweest, is niet duidelijk. Hoogstwaarschijnlijk niet, we komen ze, in tegenstelling tot hun vader, niet tegen in de bronnen. Na de dood van Jacob de Witt zijn de aandelen waarschijnlijk terecht gekomen bij Johan Johansz. de Witt, en na diens dood bij de hierboven genoemde Johan en Cornelis de Witt.

In het archief Cousebant (NA, Familie Cousebant, inv. nr. 648) bevindt zich een lijst met aandeelhouders in Cromstrijen met hierop de namen van 'Johan' en 'Cornelis de Witt'. Volgens de inventaris stamt deze lijst uit ±1670. Gezien de andere namen is dat echter onmogelijk. Waarschijnlijk dateert het stuk uit de eerste helft van de achttiende eeuw en worden hier dus Johan Johansz de Witt (1694-1751) en zijn broer Cornelis de Witt (1696-1769) bedoeld.

De beweringen van Welker, *Geschiedenis*, 65, betreffende het tekenen van het hensboek door Johan en Cornelis de Witt, zijn zeer onbetrouwbaar. Niet alleen is de spreuk van Cornelis verkeerd weergegeven, ook beweert Welker in noot 2 dat deze Johan de Witt de tweede zoon was van de raadpensionaris. Dat kan echter niet, aangezien de door Welker bedoelde Johan in

1701 was overleden, terwijl de maaltijd in 1707 plaatsvond. Verder zou volgens Welker Cornelis een kind zijn geweest van 'Jacob de Witt, den oudsten zoon van den Raadpensionaris'. Ook dit klopt niet; Jacob overleed namelijk ongehuwd en kinderloos in 1685.

95 Vandaar dat we in het hensboek ook een enkele keer spreuken tegenkomen van een kinderhand, bijvoorbeeld: 'Den hensbeecker te legen ick wel kan, al noemd men mij kind, ick drinck als een man'. ASR, Collectie Ambachtsheerlijkheid Cromstrijen, hensboek I; Welker, *Geschiedenis*, 84. Zie ook: Donkersloot, *Klaas Donkersloot*, 18. Deze geeft het voorbeeld van Willem Hendrik van Barnevelt, de kleinzoon van de Cromstrijense ambachtsheer Martinus van Barnevelt die in 1779 op dertienjarige leeftijd deelnam aan de poldermaaltijd van de Overwaard (bij Noordeloos). Hij schreef toen: 'Voor het eerst dat ik hier mag sijn, drink ik de beker in het klyn'.

96 'Men moet de waarheid spreken in vrede'; 'Men moet de waarheid spreken te allen tijde'; 'De zorg voor de armen is heilzaam'. ASR, Collectie Ambachtsheerlijkheid Cromstrijen, hensboek I; Welker, *Geschiedenis*, 84.

97 ASR, Collectie Ambachtsheerlijkheid Cromstrijen, hensboek I; Welker, *Geschiedenis*, 86.

98 Waterbolk, 'Met Willem Lodewijk', 297-300; De Jong, *Met goed fatsoen*, 2146; Roodenburg, 'Naar een etnografie', 240-241; Knevel, *Burgers in het geweer*, 301-303; Streng, *'Stemme in staat'*, 286-287.

99 Le Francq van Berkhey, *Oud Hollands vriendschap*, 200-201. Vergelijk ook Van Alkemade en Van der Schelling, *Nederlands displegtigheden*, II, 229: Zoo worden in de vergaderingen der wel edele heeren dykgraven, en hooge heemraadschappen onzes lands, gezien zoodanige hensbekers'.

100 Knevel, *Burgers in het geweer*, 168 en 303; Siefers-Van Lijff, *'t Welvaare*, 27.

101 De Groot, *Inleidinge tot de Hollandsche rechts-geleerdheid*, 308, III. 35 (3).

102 SaD, Ambachtsheerlijkheid Cromstrijen 1492-1975, inv. nr. 318, fol. 90r. Vergelijk ook de situatie in de Driemanspolder onder Zoetermeer en Leidschendam. Hier dronk men 'op de onderlinge vrintschap en het welvaren deeses polders'. Van der Burgh, 'Een drinkgebruik', 119.

103 De exacte formulering is mij uit de vroegmoderne bronnen niet duidelijk geworden. Volgens Welker hanteerde men deze spreuk

- in 1892. In de jaren zeventig van de vorige eeuw ontstond er een – overigens goedmoedige – twist of er nu gedronken diende te worden op het 'welzijn' of het 'welvaren' van de ambachtsheerlijkheid. Sindsdien drinkt men op het 'welvaren', waarbij sommigen van mening zijn dat men niet kan 'drinken op' iets, vandaar dat het woordje 'op' ten allen tijde vermeden moet worden.
- De tafelwetten die men in de meeste Hoeksche Waardse polders hanteert, zijn aan het begin van de twintigste eeuw ontworpen door W.H. van Bilderbeek, dijkgraaf van Oud- en Nieuw-Reijerwaard en dijkgraaf van Nieuw-Bonaventura, Mookhoek en Trekdam. Het heeft er echter veel van weg dat onderdelen hiervan moeten worden gezien als een *re-invented tradition*. Welker, *Geschiedenis*, 83; Bilderbeek, *Geschiedenis*, 38-41; Van Dijk, *Een keizerlijk cadeau*, 70-73.
- 104 SaD, Ambachtsheerlijkheid Cromstrijen 1492-1975, inv. nr. 318, fol. 271r.; inv. nr. 972, fol. 54r.
Lange tijd werd deze bokaal, samen met de andere bekera, gewoon thuis bij de rentmeester bewaard. Na het overlijden van schout en rentmeester Abraham Sam in 1756 komen we ze tegen in de kelder van zijn huis. '6 bokalen van de ambachtsheeren. fl. memorie', meldt de boedelinventaris. (SaD, ORA Klaaswaal, inv. nr. 8, juni 1756). Anno 2012 bevinden de bekera en de hensboeken zich bij ASR Vastgoed landelijk in Utrecht.
- 105 't Hart, 'De hensbeker', passim; Snoep, *Praal en propaganda*, 107; Biemond, 'Geestige vindingen', 244-250.
- 106 Van Alkemade en Van der Schelling, *Nederlands displegtigheden*, II, 229-231; Le Francq van Berkhey, *Oud Hollands vriendschap*, 161-162; Fockema Andreae, *Het hoogheemraadschap*, 187; 't Hart, 'De hensbeker', 102-103. Van Tielhof en Van Dam, *Waterstaat in stedenland*, 114; Biemond, 'Geestige vindingen', 247.
- 107 Biemond, 'Geestige vindingen', 251-257.
- 108 WsHD, Kunst- en historische collectie, inv. nr. 0314; Camphuis-Haakman, *De glascollectie*, 74-75. In de collectie van het Waterschap Hollandse Delta bevindt zich een glas met een vrijwel identieke spreuk: 'Lang leef de Graaf van Buren'. WsHD, Kunst- en historische collectie, inv. nr. 0214; Camphuis-Haakman, *De glascollectie*, 129.
- 109 SaD, Waterschap Mijnsheerenland, inv. nr. 406; Tresling, *Rondom de Binnenmaas*, 138.
- 110 WsHD, Kunst- en historische collectie, inv. nr. 0237; Camphuis-Haakman, *De glascollectie*, 96-97.
- 111 Het bestuur van de polder Mijnsheerenland van Moerkerken gaf in 1698 aan een tapijtwever in Schoonhoven de opdracht om op de zitkussens van de dijkgraaf en hoogdijkheemraden het wapen van de polder aan te brengen. SaD, Waterschap Mijnsheerenland, inv. nr. 406; Tresling, *Rondom de Binnenmaas*, 138. Zie ook: Tresling, *Een en ander*, 65 (kussens polder Oud-Beijerland); Biemond, 'Geestige vindingen', 251-252 (kussens van het college van opperdijkgraaf en heemraden van het Land van Voorne).
- 112 SaD, Ambachtsheerlijkheid Cromstrijen 1492-1975, inv. nr. 318, fol. 178v.-180r.
- 113 Koeman, *Geschiedenis*, 135; Hamleers, 'Representativiteit en functionaliteit', 44-48; Van Tielhof en Van Dam, *Waterstaat in stedenland*, 202-203; Hamleers, 'Kaarten figuratief', 192-195; Biemond, 'Geestige vindingen', 250-251.
- 114 Le Francq van Berkhey, *Oud Hollands vriendschap*, 201-202. De hensbeker van Cromstrijen bewaarde men in een speciaal daarvoor vervaardigde foedraal.
- 115 Siefers-Van Lijf, *'t Welvaarde*, 50.
- 116 ASR, Collectie Ambachtsheerlijkheid Cromstrijen, hensboek I.
- 117 Ibidem.
- 118 Van Deursen, 'De raadpensionaris', 152; Knevel, *Het Haagse bureau*, 16.
- 119 Delahaye, *Vossemeer*, 51-54.
- 120 Deze situatie was vergelijkbaar met Vossemeer. Zie: Delahaye, *Vossemeer*, 81.
- 121 NA, Nassause Domeinraad, inv. nr. 14254. Over de Eerste Edele en diens representant, zie: Groenveld, 'De Oranjes als markiezen', 116-132.
- 122 SaD, Ambachtsheerlijkheid Cromstrijen 1492-1975, inv. nr. 376. Eveneens opgenomen in: Welker, *Geschiedenis*, 258-259.
- 123 Palmen, 'De politieke elite', 212-213. De Dordtse regent Johan Hendriksz de Roo (1712-1792) was heer van Westmaas en Group. Hij bekleedde in zijn geboorteplaats onder andere de functie van burgemeester.
- 124 SaD, Ambachtsheerlijkheid Cromstrijen 1492-1975, inv. nr. 322, fol. 736r.
- 125 Dekker, 'Bezit van heerlijkheden', 145-148.
- 126 Van Heest en Van Poelgeest, *Leydenaars*, Bijlage 2-3; Prak, *Gezeten burgers*, 248 en 343 nt. 321.
- 127 De Vos, *De vroedschap van Zierikzee*, 4-11.
- 128 Dat Philips overtuigd katholiek was, blijkt uit verschillende bronnen. In zijn huis in de Torenstraat in Den Haag hingen meerdere

- schilderijen, waaronder een schildering 'vande affdoeninge Christi vant Cruijs' (NA, Familie Cousebant, inv. nr. 451). Na zijn dood kreeg het Annunciatenklooster te Gent een bedrag van 25 ponden Vlaams. Daarvoor diende jaarlijks, op de sterfdag, een mis opgedragen te worden 'tot lavenisse vande sielle' van heer Philips. In het archief van de Annunciaten te Gent is hiervan helaas geen vermelding meer te vinden (NA, Familie Cousebant, inv. nr. 454; RG, Annunciaten, passim).
- 129 NA, Hof van Holland, inv. nr. 717. Voor aankoopaktes zie onder andere: NA, Familie Cousebant, inv. nr. 629-633; NHA, RK. hofjes, inv. nr. 24c-28c; 30c; 35c.
- 130 Gegevens over de bezittingen van de familie Van Alkemade in Cromstrijen zijn niet alleen te vinden in het archief van de familie Cousebant in het Nationaal Archief, maar tevens in het archief van de R.K. hofjes onder het beheer van het Sint Jacobs Gasthuis te Haarlem in het NHA. Hier bevinden zich de charters met de overdrachten van de ambachtsparties (inv. nr. 23c-35c).
- 131 Van Aalst en Warning, *Inventaris*, XXVII-XXXVI. Betreffende de rijkdommen van de families De Nobelaer en Wittert van der Aa, zie: Zandvliet, *De 250 rijksten*, 112-113; 222-223. Naar het heerlijkheidsbezit van katholieke families, en vooral de regionale verschillen hiertussen, zou nader onderzoek moeten worden verricht. Waar in Cromstrijen en Grijsoord veel aandelen in katholieke handen kwamen, was op het eiland Schouwen-Duiveland juist het tegenovergestelde het geval. Na de Opstand bleef hier slechts de heerlijkheid Kerkwerpe in het bezit van een katholieke familie. Van Lieburg, *Een eiland*, 104-105.
- 132 Juten, *Genealogische kwartierstaten*, no. 22; Belonje, 'Cousebant', 22; Prak, *Gezeten burgers*, 231 en 248.
- 133 Zie hfst. 2.3. Patriarchale verhoudingen en hfst. 2.8. De veranderende bestuurspraktijk.
- 134 NA, Familie Otgens, inv. nr. 354.
- 135 Sicking, 'La llave de los Países Bajos', m.n. 408-416.
- 136 Zie hierover hfst. 2.6. Professionele bestuurders.
- 137 Al deze correspondentie is te vinden in: NA, Familie Cousebant, inv. nr. 656.
- 138 Ibidem, 20 januari 1742. Pieter Hoeufft (1708-1778) was een zoon van de Dordtse regent Jacob Hoeufft en Sophia Everwijn. Hij vervulde diverse ambten in het stadsbestuur van Dordrecht.
- 139 Ibidem, 20 februari 1742.
- 140 Ibidem, 4 april 1742. Betreffende Elias van der Hoeven (1698-1767), zie: Engelbrecht, *De vroedschap*, nr. 253.
- 141 NA, Familie Cousebant, inv. nr. 656, 7 maart 1742.
- 142 Over patronage en met name de rol van 'brokers': Groenveld, "C'est le pere", 55-56; Knevel, *Het Haagse bureau*, 67-72; Janssen, *Creaturen van de macht*, 75-80; Pollmann, 'Dienst en wederdienst', 218. In andere ambachtsheerlijkheden vinden we vergelijkbare voorbeelden van cliëntelisme. Een goed voorbeeld vormt de benoeming van een schout en een secretaris in Rijswijk in het jaar 1621. Talloze gegadigden bezochten het huis van ambachtsheer Adam van der Duijn aan het Voorhout in Den Haag. Door de talloze koetsen en karossen was het zo druk dat de bedienden opmerkten dat het wel leek 'dattet kermis tot Voorhout was'. Een uitvoerig verslag hiervan in: Alkemade en Huitsing, 'De burger bestuurd', 106-107.
- 143 Knevel, *Het Haagse bureau*, 71-72.
- 144 SaD, Ambachtsheerlijkheid Cromstrijen 1492-1975, inv. nr. 520, 525 en 532.
- 145 Van Deursen, 'De raadpensionaris', 154-155; Groenveld, "Een out ende getrouw dienaar", 13; De Bruin, *Geheimhouding*, 397; Van Deursen, *Mieus en Meynert*, 12-13.
- 146 SaD, Ambachtsheerlijkheid Cromstrijen 1492-1975, inv. nr. 318, fol. 111r. (1629); fol. 112v. (1630); fol. 116v. (1633); fol. 119r. (1634); fol. 120v. (1635); fol. 122r. (1638).
- 147 Delahaye, *Vossemeer*, 60-61. Vlg. ook het markizaat Veere dat in 1567 in delen werd verkocht. Daarbij kocht Filips II, na het toepassen van het recht van naasting, Veere en Vlissingen, terwijl Willem van Oranje de heerlijkheid Westkapelle kocht ten bate van zijn oudste zoon Filips Willem. Overigens was het markizaat een Hollands leen. De verkoop was dus in strijd met de leenrechtelijke bepalingen. Groenveld, 'De Oranjes als markiezen', 106-107. Betreffende het recht van naasting, zie: hfst. 1, nt. 104.
- 148 Op een lijst van aandeelhouders van Cromstrijen, gemaakt aan het einde van de zeventiende of het begin van de achttiende eeuw, vinden we een vermelding van 'de Hr. Repelaer'. Hij bezat slechts 6 aandelen en behoorde daarmee tot de kleinste ambachtsheren. Later komen we de naam niet meer tegen. NA, Familie Cousebant, inv. nr. 648. Betreffende hun bezittingen in Cromstrijen, zie: NA, Familie Van den Brandeler, inv. nr. 10; NA, Familie Repelaer, inv. nr. 589; SaD, Collectie familie Repelaer, inv. nr. 391, 392, 393 en 395; Voor hun rol in de Gorzen en Aanwassen, zie: Ibidem, inv. nr. 676; Overwater, *De Gorzen en Aanwassen*, 40.

- 149 Van Tielhof, 'Op zoek naar het poldermodel', 154.
- 150 SaD, Ambachtsheerlijkheid Cromstrijen 1492-1975, inv. nr. 318, fol. 89v.; Welker, *Geschiedenis*, 50. Jan Simonsz Indervelde (ca. 1590-1648) was een telg uit een bekende landmetersfamilie. Leden uit dit geslacht waren als participant, landmeter en kaartenmaker betrokken bij verschillende bedijkingen. Niet alleen in Cromstrijen maar ook op andere plaatsen in Holland, Zeeland, Noord-Brabant, Vlaanderen en zelfs in Noord-Duitsland. Zie: Baars, 'De descendentes', passim; Baars, 'Nederlanders op Nordstrand', passim; Donkersloot-De Vrij, *Topografische kaarten*, 188; Baars, 'De zonen', passim; Baars, 'Johan en François', passim; Baars, 'Quirinus Indervelde', passim; Anthony Manrique (1580-1638) woonde in Delft. Hij was onder andere heer van Maasdam en heemraad van het Land van Essche onder Strijen. Zie: Van Weel, 'Manrique', 82-83.
- 151 Siger Zeischka constateerde in zijn boek *Minerva in de polder*, 161, een duidelijke correlatie tussen de mate waarin stedelijk eigendom in de polder voorkwam en de mate waarin besluiten werden geadministreerd. Ontstedelijking van het grondbezit leidde veelal tot een vermindering van de administratie. Het bijhouden van notulenboeken was nu minder noodzakelijk, aangezien de ingelanden dichtbij woonden. Het is opvallend dat we in Cromstrijen precies het tegenovergestelde kunnen constateren: ontstedelijking van het grondbezit in de achttiende eeuw leidde hier juist tot een veel zorgvuldiger administratie.
- 152 Vierlingh, *Tractaet van Dijkkagie*, XV-XX, 92 en 218-219.
- 153 Soens, 'Polders zonder poldermodel', 32-33.
- 154 Tresling, *Rondom de Binnenmaas*, 34-35. Vergelijk ook de situatie in de polders rond Haarlem, waar de stad een enorme invloed uitoefende terwijl de ingelanden hier vrijwel niets te zeggen hadden. Zie: Van Tielhof en Van Dam, *Waterstaat in stedenland*, 194-195.
- 155 *Briefwisseling tusschen de gebroeders*, Eerste deel, 268, 25 januari 1667; Van Dalen, *Mr. Cornelis de Witt*, 40; Tresling, *Een en ander*, 67. Cornelis de Witt was dijkgraaf van het waterschap Moerkerken, de polder Westmaas-Nieuwland en Oud-Beijerland. Daarnaast was hij heemraad van Nieuw-Bonaventura. Zie: Tresling, *Rondom de Binnenmaas*, 126.
- 156 SaD, Ambachtsheerlijkheid Cromstrijen 1492-1975, inv. nr. 318, fol. 193v.; fol. 210v.; fol. 217r.; fol. 224r.
- 157 Vgl. Nobel, 'Polderen in de polder', 39, waar de stand van het onderzoek het nog niet toeliet om uitspraken te doen over dit onderwerp.
- 158 Van Dalen, *Mr. Cornelis de Witt*, 107-109; Roorda, *Partij en factie*, 86 en 139-140.
- 159 *Briefwisseling tusschen de gebroeders*, Tweede deel, 268, 25 januari 1667. Het woord 'geweer' moet hier worden opgevat als 'wapen' (algemeen).
- 160 SaD, Ambachtsheerlijkheid Cromstrijen 1492-1975, inv. nr. 318, fol. 224r.
- 161 Uitvoerig hierover: Nobel, 'Polderen in de polder', 42-46.
- 162 In tal van bronnen wordt ingegaan op de samenwerking tussen polders als het gaat om de waterlozing. Zie bijvoorbeeld: SaD, Ambachtsheerlijkheid Cromstrijen 1492-1975, inv. nr. 319, fol. 459v.; fol. 476r.-480v.; inv. nr. 2362 en 2376; SaD, Polder Westmaas-Nieuwland, inv. nr. 183 en 382.
- 163 Ernsting, 'De voorgeschiedenis', 43-44.
- 164 Zie hfst. 2.7. Personificaties van de macht. Zie ook Delahaye, *Vossemeer*, 549, waar de ambachtsheren eveneens nauwlettend toezicht hielden op de gang van zaken in de polders. Zo dienden de polderbestuurders de heren altijd in kennis te stellen wanneer er werken werden aanbesteed.
- 165 SaD, Ambachtsheerlijkheid Cromstrijen 1492-1975, inv. nr. 319, fol. 620r-v.
- 166 Ibidem, fol. 629r.-630r.
- 167 SaD, Polder Westmaas-Nieuwland, inv. nr. 1, 16 juni 1764 en inv. nr. 167.
- 168 Zie hierover hfst. 2.4. Zakelijke relaties.
- 169 Ernsting, 'De voorgeschiedenis', 44.
- 170 SaD, Ambachtsheerlijkheid Cromstrijen 1492-1975, inv. nr. 687.
- 171 Overigens vonden aan het einde van de jaren zestig al enkele 'schermutselingen' plaats tussen de ambachtsheren en de ingelanden, betreffende de uitwatering van de polder. Zie: SaD, Ambachtsheerlijkheid Cromstrijen 1492-1975, inv. nr. 322, fol. 675 v.; fol. 676v.-677r.; fol. 687v.-688r.; SaD, Polder Cromstrijen, inv. nr. 325, resoluties 1768-1771, m.n. 24 mei 1768 waar de ingelanden door de ambachtsheren wordt aangezegd 'dat voortaan gene werken van consideratie of importantie, zullen mogen worden gearresteert, veel min in het laten maken geexecuteert, als na praeelabele voorkennis en toestemming van de heren Gecommitteerde Ambagtsheren'.
- 172 Herman Forsten (1723-1811), afkomstig uit het Groningse Wildervank, huwde in 1762 met Adriana de Ruijter te Rotterdam. Deze Adriana de Ruijter was weduwe van Engel Cox. Die laatste

- was familie van de Cromstrijense schout Abraham Sam en trad in 1742 voor hem op als borg. GaR, DTB, inv. nr. 119 (overleden 9 september 1811, begraven 13 september 1811); SaD, Ambachtsheerlijkheid Cromstrijen 1492-1975, inv. nr. 319, fol. 474v.
- 173 SaD, Ambachtsheerlijkheid Cromstrijen 1492-1975, inv. nr. 322, fol. 721v.; 725v.-727r.; fol. 730v-731r.; SaD, Polder Cromstrijen, inv. nr. 325, 6 juni 1775; Teixeira de Mattos, *De waterkeeringen*, 533-534.
- 174 SaD, Ambachtsheerlijkheid Cromstrijen 1492-1975, inv. nr. 54, 2393 en 2410; SaD, Polder Cromstrijen, inv. nr. 325, 8 oktober 1777 en inv. nr. 331; Welker, *Geschiedenis*, 76-77.
- 175 Ibidem.
- 176 Tresling, *Rondom de Binnenmaas*, 138-140. Zie ook: Nieuwenhuis, *Keeshonden en prinsmannen*, 150-151.
- 177 Aten, 'Een afgerond geheel', 59. Overeenkomsten waren er zeker ook met Zeeland. Een uitgebreide analyse hiervan is te vinden in: Dekker, *Onderdanig en opstandig*.
- 178 De Bataafs-Franse periode in Cromstrijen wordt uitvoerig beschreven in Welker, *Geschiedenis*, 196-233. Voor een goed overzicht van de situatie in Zeeland, zie: Dekker, 'Bezit van heerlijkheden', 128-129.

Hoofdstuk 4

- 1 Van Lieburg, *Repertorium*, deel 1: *predikanten*, Colthoff, Simon Jacobus.
- 2 SaD, ORA Klaaswaal, inv. nr. 7, boedelinventaris S.J. Colthoff.
- 3 HGK, Kerkarchief, inv. nr. A2, 8-1-1775.
- 4 Van Deursen, 'De burgers van Graft', 395.
- 5 Ibidem. Zie ook: De Bruin, *Geheimhouding en verraad*, 201-202.
- 6 Pollmann, 'Eendracht maakt macht', passim.
- 7 Van Deursen, *Mensen van klein vermogen*, 221. Vgl. Groenveld, *Regeren in de Republiek*, 11.
- 8 In de recent verschenen stadsgeschiedenissen wordt vaak, zij het meestal kort, aandacht besteed aan de invloed van de gewone man. Een uitgebreide studie over dit onderwerp ontbreekt vooralsnog. Betreffende Amsterdam: Prak en Hesselink, 'Stad van gevestigden', 94-98; Haarlem: Dorren, *Eenheid en verscheidenheid*, m.n. 88-91; Leiden: Groenveld en De Jongste, 'Bestuur en beleid', 70-74.
- 9 Kappelhof, *De belastingheffing*, 31-34; Van Nierop, 'Popular participation', 285; Van Nierop, 'private interests', 36; Groenveld en

- De Jongste, 'Bestuur en beleid', 71; Groenveld, *Regeren in de Republiek*, 11; Prak, 'De Nederlandse 'stadsrepublieken'', 71-72; Reinders, "De borgers", 5; Reinders, "The citizens", 105-108. Betreffende het buitenland, zie o.a.: Zaret, *Origins*, m.n. hfst. 8; Knights, *Representation*, m.n. hfst. 3. Wood, *Riot*, passim.
- Soms verschenen rekestten in druk en werden ze op straat verkocht. Daarmee kregen ze het karakter van een politiek pamflet. Zie hierover: Knevel, 'De politiek op straat', 412-414; Reinders, "De borgers", passim; Reinders, "The citizens", passim.
- 10 Deze regel gold niet overal. In veel plaatsen, waaronder Klaaswaal en Numansdorp, kon zelfs op het kleinste stukje papier een verzoek worden ingediend.
- 11 De Haagse schoolmeester David Beck meldt in zijn dagboek bijvoorbeeld op 20 mei 1624 dat hij een rekest van iemand nog eens heeft overgelezen, wellicht om het stuk nog van extra adviezen te voorzien. Op 6 juni maakt hij de aantekening dat hij een rekest, bestemd voor de Staten-Generaal, 'int reyn' heeft 'uijtgeschreven'. Beck, *Spiegel*, 79 en 110. Zie ook: Groenveld en Den Hertog, 'Twee musici, twee stromingen', 112 (rekest opgesteld door een solliciteur of een procureur); Prak, 'Individu, corporatie en samenleving', 296 (rekestten voor gilden, opgesteld door een rechtsgelerde); Reinders, "The citizens", 106 (rekest opgesteld door een advocaat).
- 12 Een van de bekendste voorbeeldboeken was het *Papegay, ofte formulier-boeck van alderhande requeste, mandamenten, conclusien &c. ghelijck die ghebruyckt ende gepractiseert werden voor de respectieve hoven van iustitie in Hollandt* van Willem van Alphen, voor de eerste maal verschenen in 1642.
- 13 SaD, Ambachtsheerlijkheid Cromstrijen 1492-1975, inv. nr. 334, zonder datum, geschreven tussen 1711 en 1741 (ambtsperiode schout Hendrik Anthonisz van den Santheuvel). Vlg. Van Deursen, 'De burgers van Graft', 401-402; Van Deursen, *Een dorp in de polder*, 277-278.
- 14 SaD, Ambachtsheerlijkheid Cromstrijen 1492-1975, inv. nr. 332, 1643.
- 15 Reinders, 'De borgers', 5.
- 16 Groenveld en De Jongste, 'Bestuur en beleid', 71.
- 17 Van Deursen, 'De Raad van State', 63.
- 18 SaD, Dorpsbestuur van Numansdorp, inv. nr. 12.
- 19 Naar: Van Deursen, *Mieus en Meynert*, 13.
- 20 SaD, Ambachtsheerlijkheid Cromstrijen 1492-1975, 333, 1652.
- 21 Ibidem, inv. nr. 319, fol. 632r.-v.; inv. nr. 2907.

- 22 Ibidem, inv. nr. 333, 1652.
- 23 Ibidem, inv. nr. 333, 1650.
- 24 Ibidem, gedateerd '1642?', echter zeer waarschijnlijk uit 1640.
- 25 Pollmann, 'Eendracht maakt macht', 145-146.
- 26 Ibidem, inv. nr. 332-336.
- 27 Deze rekestes zijn niet opgeborgen onder een inventarisnummer maar in verschillende archiefbestanden te vinden. Zie bijvoorbeeld: SaD, ORA Klaaswaal, inv. nr. 20; SaD, ORA Numansdorp, inv. nr. 24.
- 28 Van Nierop, 'Private interests', 36-37; Van Nierop, 'Popular participation', 287; Dorren, *Eenheid en verscheidenheid*, 88-89, 99-100; Groenveld en De Jongste, 'Bestuur en beleid', 73; Prak, 'Corporate politics', 103-104.
- 29 Ook in Scheveningen was het merendeel van de ingediende rekestes afkomstig van individuele dorpelingen, zo blijkt uit het *Register van door de magistraat gegeven appointementen op ingekomen requesten van Scheveningse ingezetenen* van N. Noordervliet-Jol en André Dijkhuizen. Zij stelden dit samen op basis van de registers met de door de magistraat van Den Haag genomen beslissingen op rekestes. De vraag is wel in hoeverre die laatste registers een compleet beeld geven.
- 30 SaD, Ambachtsheerlijkheid Cromstrijen 1492-1975, inv. nr. 334, 1740. Zowel Bijl, *Klaaswaal*, 464 als Welker, *Geschiedenis*, 145-146, noemen een onjuist aantal ondertekenaars.
- 31 SaD, Ambachtsheerlijkheid Cromstrijen 1492-1975, inv. nr. 334, 1745.
- 32 Ibidem, inv. nr. 318, fol. 247r.-248v. en inv. nr. 756.
- 33 Van Nierop, 'Private interests', 36; Van Nierop, 'Popular participation', 286-288; Prak en Hesselink, 'Stad van gevestigden', 94; Prak, 'Corporate politics', 104.
- 34 Groenveld en De Jongste, 'Bestuur en beleid', 72.
- 35 SaD, Ambachtsheerlijkheid Cromstrijen 1492-1975, inv. nr. 335, 1791.
- 36 Groenveld en Den Hertog, 'Twee musici, twee stromingen', 112.
- 37 Groenveld, 'Terug naar Wassenaar', 128.
- 38 Ambachtsheerlijkheid Cromstrijen 1492-1975, inv. nr. 333, 1650; 1651; 1654; 1656; zonder datum.
- 39 NHK, Kerkarchief, Losse stukken, portefeuille IV, nr. 34; SaD, Ambachtsheerlijkheid Cromstrijen 1492-1975, inv. nr. 2889.
- 40 Zie hierover: Van Deursen, *Bavianen en slijkgeuzen*, 21.
- 41 Bijl, *Een boekje open*, 7.
- 42 Groenveld, "Van den Hujze te Mujden", 51. Zie ook: Van Deursen, 'De Raad van State', 63; Groenveld, 'Terug naar Wassenaar', 129; Groenveld en de Jongste, 'Bestuur en beleid', 74; Groenveld, *Regeren in de Republiek*, 12. Zie ook Van Deursen, *Mieus en Meynert*, 6, die laat zien dat partijvorming er soms toe leidde dat iedere vraag door de bestuurders werd gepolitiseerd en verzoeken vanuit de lokale bevolking niet meer als een op zichzelf staand geval werden beoordeeld.
- 43 Van Riemsdijk, *De griffie*, 19; Van Deursen, 'De Raad van State', 63.
- 44 SaD, Ambachtsheerlijkheid Cromstrijen 1492-1975, inv. nr. 333, 1690.
- 45 Groenveld en De Jongste, 'Bestuur en beleid', 74. We zien hetzelfde ook in Cromstrijen, waar ingezetenen van Klaaswaal in 1765 werden gemaand, naar ouder gewoonte, zelf zorg te dragen voor het onderhoud van de weg. SaD, Ambachtsheerlijkheid Cromstrijen, inv. nr. 322, fol. 647r.-v. en 652v.
- 46 *De briefwisseling van Pieter Corneliszoon Hooft*, I, nr. 298. Geciteerd bij: Van Deursen, *Mensen van klein vermogen*, 183.
- 47 Kappelhof, *De belastingheffing*, 32.
- 48 Van Nierop, 'Private interests', 36; Van Nierop, 'Popular participation', 286-287; Prak en Hesselink, 'Stad van gevestigden', 94; Prak, 'Corporate politics', 104.
- 49 In Rotterdam bleken nogal wat petitiees verdwenen te zijn uit het stadsarchief. De reden was dat de bestuurders ze gebruikt hadden bij het formuleren van de wetteksten. Reinders, "The citizens", 107. Voor de situatie in Haarlem, zie: Dorren, 'De eerzamen', 74-75. Betreffende Gent, zie: Deceulaer, 'Stadsbestuur', m.n. 9-14.
- 50 SaD, Ambachtsheerlijkheid Cromstrijen 1492-1975, inv. nr. 318, fol. 261r.
- 51 Pollmann, 'Eendracht maakt macht', 149.
- 52 Van Deursen, 'De burgers van Graft', 395; Van Deursen, *Een dorp in de polder*, 195-196.
- 53 Knevel, *Burgers in het geweer*, 347-348; Knevel, 'De politiek op straat', 412-414.
- 54 NA, Hoge vierschaar, inv. nr. 3, 4 februari 1751.
- 55 Van Deursen, *Mensen van klein vermogen*, 183.
- 56 Zie hfst. 2.3. Patriarchale verhoudingen.
- 57 SaD, Ambachtsheerlijkheid Cromstrijen 1492-1975, inv. nr. 2849.
- 58 Over de bendes op het platteland, zie: Egmond, 'Onderwerelden', 164-167; Blok, *De Bokkerijders*, passim; Egmond, *Op het*

verkeerde pad, m.n. hfst. 3.

- 59 NA, Hoge vierschaar, inv. nr. 1, 2 februari 1662.
- 60 Ibidem, 2 februari 1662.
- 61 Het geven van presentjes tijdens feestelijke dagen of gebeurtenissen was al een oude traditie die vooral op het platteland lang voortleefde. Zie bijvoorbeeld over de traditie van het eieren geven onder andere: Le Francq van Berkhey, *Natuurlijke historie*, Deel III, 2e stuk, 1289.
- 62 SaD, Ambachtsheerlijkheid Cromstrijen 1492-1975, inv. nr. 2849.
- 63 Voorbeelden te over. Reeds in 1654 riep de bevolking van Klaaswaal de schout en de ambachtsheren op iets te doen aan vagebonden. In 1669, 1670 en 1671 volgden klachten over het functioneren van de schout en de secretaris, in 1673 en 1674 over het gerecht. Zie de betreffende jaren in het resolutieboek van de ambachtsheren: SaD, Ambachtsheerlijkheid Cromstrijen 1492-1975, inv. nr. 318. Zie tevens: inv. nr. 2545, 2548 en 2549.
- 64 Van den Ende, 'De inhuldiging', 65.
- 65 Knevel, *Burgers in het geweer*, 130-131.
- 66 Kossmann, 'Volkssouvereiniteit', 15. Zie voor privileges als vorm van wetgeving en ontwikkelingen, met name in de late middeleeuwen: Coopmans, 'Het privilege', passim.
- 67 Woltjer, 'Dutch privileges', 33-34; Frijhoff en Spies, 1650, 200-201.
- 68 SaD, ORA Klaaswaal, inv. nr. 3, 3 januari 1703 en inv. nr. 29, 13 december 1702.
- 69 *Dien langen Duyvel*, 3.
- 70 Ibidem, 34-35, 64 en 94.
- 71 SaD, Ambachtsheerlijkheid Cromstrijen 1492-1975, inv. nr. 686.
- 72 Bredero, *Verspreid werk*, 93. Geciteerd bij: Van Deursen, *Mensen van klein vermogen*, 193.
- 73 SaD, Ambachtsheerlijkheid Cromstrijen 1492-1975, inv. nr. 688; SaD, ORA Numansdorp, inv. nr. 5, 12-10-1769; 17-11-1769; 31-5-1770 en 5-7-1770.
- 74 Het is niet duidelijk welk lid van de Dordtse regentenfamilie Repelaer het hier betrof.
- 75 SaD, Ambachtsheerlijkheid Cromstrijen 1492-1975, inv. nr. 2864.
- 76 Van Deursen, *Mensen van klein vermogen*, 194; Egmond, 'Fragmentatie', 14-15.
- 77 Van Deursen, *Mensen van klein vermogen*, 193.

Hoofdstuk 5

- 1 Prak, *Gezeten burgers*, 91-99; Prak, 'Burgers in beweging', passim. Betreffende het verloop van het Leidse oproer, zie naast Prak: Dekker, *Holland in beroering*, 36-37; Groenveld en de Jongste, 'Bestuur en beleid', 78-80. Dezelfde houding was ook in de zeventiende eeuw al in Leiden te vinden, onder ander bij Pieter de la Court. Uitvoerig hierover: Van Tijn, 'Pieter de la Court', passim, m.n. 307-308.
- 2 Zie bijvoorbeeld: Knevel, *Burgers in het geweer*, 359-360; Prak, 'Individu, corporatie en samenleving', 308-312; Groenveld, 'De Heeren van Ter Goes', 51-52; Groenveld, *Besturen in de Republiek*, 12.
- 3 Van Nierop, *Het verraad*, 65-66 en 276-277.
- 4 Groenveld, "Natie" en 'patria', 61-63.
- 5 SaD, Gerecht en municipaliteit Klaaswaal, inv. nr. 62.
- 6 SaD, Ambachtsheerlijkheid Cromstrijen 1492-1975, inv. nr. 2867. Andere voorbeelden: HGK, Kerkarchief, inv. nr. A2, 8-1-1775; SHW, Museumcollectie, nr. 00005785 (Karremans Nieuwjaars-Wensch, Numansdorp 1783).
- 7 Van Deursen, 'De burgers van Graft', 391-392; Van Deursen, *Een dorp in de polder*, 68. Ook in de banne Westzanen gebruikte men dit woord. Zo wordt op 2 december 1654 een Lutherse predikant, aangezien hij 'alsoo den zelve daer alle dach burger geweest is voor een burger aengenoemen'. Zie: GaZ, Ambachtsheerlijkheid (banne) Westzaan, inv. nr. 245, 2 december 1654. Vlg. ook: GaZ, Polder Westzaan, inv. nr. 589, fol. 1v. Het is overigens opvallend dat men in verschillende plaatsen de ambachtsbewaarders steeds vaker ging aanduiden als 'burgermeester' of 'burgemeester'. Zie hierover hfst. 1.8. Bestuurders in de polder.
- 8 De Vries, *The Dutch rural economy*, 218-219.
- 9 Zie hfst. 4.5. De vraag naar goed bestuur.
- 10 Een goed voorbeeld hiervan vormt het in 1661 in Zaandam verschenen boek: *Besondere privilegien ende handvesten, verleent aen d'inwoonders van Westzaanden en Crommenie*. Hierin werden niet alleen privileges en keuren, maar ook belangrijke besluiten op rekesten opgenomen, wat nog maar eens onderstreept welke waarde men hieraan hechtte.
- 11 Van Deursen, 'De burgers van Graft', 392-393; Van Deursen, *Een dorp in de polder*, 192-193. In de vijftiende en zestiende eeuw werden opstandige steden en dorpen regelmatig gestraft door de privileges verbeurd te verklaren. Hiervan zouden talrijke

- voorbeelden te geven zijn. Philips van Bourgondië straffe op deze manier de plaatsen benoorden het IJ die in 1426 tegen hem in opstand kwamen, Karel V deed dat in 1540 bij de opstandige stad Gent en in 1570 onderging Utrecht, op last van Alva dezelfde straf vanwege de steun aan de beeldenstormers. In alle gevallen dienden de lokale magistraten – uiterst symbolisch – de originele charters in te leveren. Van Braam, *Zaandam*, 199; Koene, *Goede luiden*, 100-101 (plaatsen benoorden het IJ); Decavele (red.), *Keizer tussen stropdraggers*, 176-190 (Gent); Keteelaar, 'Archieven', 87-88 (Utrecht).
- 12 Van Deursen, 'De burgers van Graft', 393; Van Deursen, *Een dorp in de polder*, 193. Vergelijk ook de situatie in 's-Gravenmoer, waar het oudste (en wellicht eerste) resolutieboek begint met een opsomming van de data waarop de privileges aan dit dorp werden verleend. RAT, Schepenbank van 's-Gravenmoer, inv. nr. 19, fol. 2r.
 - 13 De Monté ver Loren en Spruit, *Hoofdlijnen*, 228 en 228, nt. 424. Bodegraven verkreeg bijvoorbeeld in 1422 van Jan van Beieren verschillende rechten 'om beden ende vervolchs wille van den goeden luden'.
 - 14 Van Vliet, 'Het bestuur', 11; Van den Ende, 'De inhuldiging', 78-80.
 - 15 Van der Gouw, *Het ambacht Voorschoten*, 17-18; Van der Gouw, 'Het ambacht Voorschoten', 23.
 - 16 UA, Familie Des Tombe, inv. nr. 1526.
 - 17 Zie bijvoorbeeld: SaD, Ambachtsheerlijkheid Cromstrijen 1492-1975, inv. nr. 318, fol. 39v. en 56r. In Cromstrijen doelde men met 'caerten' specifiek op topografische kaarten. Elders gebruikte men het woord ook wel voor geschreven documenten, bijvoorbeeld 'schutterscaerten'. Met dank aan Paul Knevel die mij hierop attendeerde.
 - 18 SaD, Ambachtsheerlijkheid Cromstrijen 1492-1975, inv. nr. 2.
 - 19 Het origineel van deze kaart is helaas niet meer bewaard gebleven. Wel drie kopiekaarten. Eén uit 1672 van Johan van Swieten en twee anonieme kopieën van later datum. (SaD, Kaartcollectie van de Hoeksche en Zwijndrechtse Waard, inv. nrs. nog niet toegewezen). Marijke Donkersloot-de Vrij, *Topografische kaarten*, 131, vermoedde dat de originele kaart werd vervaardigd door Anthonie Buys Fransz. Zij baseerde haar bewering op de inventaris van de kaartencollectie van de ambachtsheerlijkheid Cromstrijen, vervaardigd door Avis en Weytens. Uit de rekeningen van de ambachtsheren blijkt dat deze aanname klopt. In 1524 kreeg 'Anthoënie Buys Fransz' 16 stuivers voor het maken van twee kaarten. Zie: SaD, Ambachtsheerlijkheid Cromstrijen 1492-1975, inv. nr. 814, fol. XLV.
 - 20 NHA, R.K. hofjes, inv. nr. 34c.
 - 21 *Particuliere notulen*, Deel I, 12 (40) en 19 (81). Toen in 1564 in het Limburgse dorpje Middelaar een schepenbank werd opgericht, gaf de landsheer zelfs officieel toestemming tot het vervaardigen en gebruiken van een eigen zegel. Dit geeft wel aan welk belang hieraan werd gehecht. Zie Frankewitz en Venner, *De zegels*, 56.
 - 22 NA, Rekenkamer ter auditie, inv. nr. 4539.
 - 23 Nobel, "Which of them".
 - 24 Groenveld, 'Van vyanden und vrienden', 14.
 - 25 NA, Familie Van Vredenburg, inv. nr. 33, fol. 26r.-v. (Puttershoek); fol. 52r.-54r. (Heinenoord).
 - 26 *Johan van Oldenbarnevelt*, Eerste deel: 1570-1601, 4; Den Tex, *Oldenbarnevelt*, Deel I, 80-81. Uitvoeriger over de vijandelijkheden in de Hoeksche Waard, vooral rond Strijen, tijdens de Opstand is: Tresling, *Rondom de Binnenmaas*, 82-92.
 - 27 Dekker, *Oproer in Holland*, 54. Zie ook een voorval in het Noord-Hollandse Kudelstaart waar in de winter van 1634-1635 enkele dienaren van het Hof van Holland, toen zij een pastoor wilden oppakken, werden bedreigd met messen, terwijl sommigen 'haer achterste uytstaecten, seggende: ick veege mijn aers aan 't Hoff'. Van Deursen, *Mensen van klein vermogen*, 327.
 - 28 *De briefwisseling van Pieter Corneliszoon Hooft*, I, nr. 76 (Laren en Huizen); Van Deursen, *Mensen van klein vermogen*, 208 (Heusden) en 389, nt. 93 (doden, onder andere in Polsbroek, Texel en Zandvoort).
 - 29 Zie hfst. 2, nt. 175.
 - 30 SaD, Ambachtsheerlijkheid Cromstrijen 1492-1975, inv. nr. 333, 1670.
 - 31 Van der Kooi, *De Wynberch*, 171.
 - 32 Van Deursen, *Mensen van klein vermogen*, 227.
 - 33 Ibidem; Dekker, *Holland in beroering*, 84; Deceulaer, 'Stadsbestuur', 16-17.
 - 34 Een goed voorbeeld van de verwantschap die men voelde met iemand uit de eigen straat of buurt is te vinden in Groenveld, 'Een enckel valsche ende lasterlijck verdichtsel', 125, nt. 38. Toen justitiedienaren Den Haag in 1650 een buurtgenoot wilden arresteren, leidde dit tot een oloppeje, waardoor de arrestant kon ontsnappen.

- 35 Van Deursen, *Mensen van klein vermogen*, 227.
- 36 SaD, Ambachtsheerlijkheid Cromstrijen 1492-1975, inv. nr. 2861.
- 37 NA, Hoge vierschaar, inv. nr. 21, 23 oktober 1771. Het feit dat in 1785 nogmaals een publicatie werd uitgevaardigd waarin de inwoners werd verboden vreemdelingen te huisvesten, geeft wel aan dat de waarschuwingen stelselmatig werden genegeerd. SaD, Ambachtsheerlijkheid Cromstrijen 1492-1975, inv. nr. 322, fol. 801v.-802v.
- 38 Groenveld, "Van den Hujze te Mujden", 48.
- 39 *De briefwisseling van Pieter Corneliszoon Hooft*, I, nr. 109.
- 40 NA, Hoge vierschaar, inv. nr. 2, 25 februari 1717 ; inv. nr. 26, fol. 12v.-14r.
- 41 Verkrujssse (red.), *Nieuwkoop*, 30.
- 42 Buitensluis: oude naam voor Numansdorp. Zie hfst. 1.7. De dorpen en hun bewoners.
- 43 NA, Hoge vierschaar, inv. nr. 2, 8 maart 1675.
- 44 Heringa, 'Van zelfstandig collecteur', 84.
- 45 SaD, ORA Klaaswaal, inv. nr. 11, 19 januari 1750. De behandeling van verschillende zaken rond de onlusten door de hoge vierschaar is te vinden in: NA, Hoge vierschaar, inv. nr. 3, 27 januari 1750; 3 februari 1750; 21 maart 1750; 31 maart 1750 en SaD; Municipaliteit Klaaswaal, inv. nr. 68.
- 46 Ibidem.
- 47 Een vergelijkbare situatie vond plaats in Giessen-Nieuwkerk. Hier plunderde in 1747 een groep van vijfhonderd raddraaiers, afkomstig uit de Alblasserwaard, het huis van de schout. Men meende namelijk dat hij samenwerkte met de belastingpachters. Dekker, *Holland in beroering*, 35-36.
- 48 Egmond, 'Hoge jurisdicties', 135-136; Egmond, 'Fragmentatie', 18-19.
- 49 Van Deursen, *Een dorp in de polder*, 160.
- 50 Er waren in Cromstrijen jaarlijks ongeveer 45 bestuursfuncties te vergeven. Hier kwamen overigens nog allerlei functionarissen bij, die voor onbepaalde tijd werden benoemd, zoals de turftonders, nachtwakers, etc. Wanneer we het getal van 45 afzetten tegen het aantal weerbare mannen in het jaar 1672 (totaal 333), dan komen we uit op ruim dertien procent.
- 51 Egmond, 'Hoge jurisdicties', 135-136; Egmond, 'Fragmentatie', 18-19.
- 52 NA, Hoge vierschaar, inv. nr. 3, 21 maart 1750; 31 maart 1750.
- 53 SaD, Dorpsbestuur van Numansdorp, inv. nr. 1, 14 maart 1789.
- Betreffende de reacties van de overheid, zie: Bercé, *Révoltes et révolutions*, 142-143; Dekker, *Holland in beroering*, hfst. V.
- 54 NA, Gecommitteerde Raden, inv. nr. 3522, 27 januari 1750; Dekker, *Holland in beroering*, 107.
- 55 Van der Kooi, *De Wynberch*, 150-151.
- 56 Duke, 'Nieuwe Niedorp', 66-67.
- 57 NA, Hoge vierschaar, inv. nr. 12, 9 maart 1713.
- 58 NA, Hof van Holland, inv. nr. 5270, portefeuille 19.
- 59 Zie bijvoorbeeld: De Wit, *Leven, werken en geloven*, 258-259; Wouda, *Een stijgende stand*, 73-75.
- 60 Van Deursen, *Mensen van klein vermogen*, 326; Groenveld, "Van den Hujze te Mujden", 47-48; Groenveld, *Regeren in de Republiek*, 12.
- 61 *De briefwisseling van Pieter Corneliszoon Hooft*, I, nr. 91.
- 62 Zie bijvoorbeeld: *De briefwisseling van Pieter Corneliszoon Hooft*, II, nrs. 784, 857, 861 1144; Ibidem, III, nrs. 960, 1009.
- 63 Ibidem, I, nrs. 24, 45 en 46.
- 64 Ibidem, nr. 109
- 65 Ibidem, nrs. 25, 26 en 27. Het privilegium of ius de non evocando komen we bijzonder vaak tegen, niet alleen op het lokale vlak maar ook op andere bestuurlijke niveau's. Het speelde bijvoorbeeld een belangrijke rol bij de oprichting van de gewestelijke hoven van justitie door de Bourgondisch-Habsburgse landsheren, waaronder het Hof van Holland. Tegenstanders zagen een dergelijk hof als een ernstige inbreuk op de lokale privileges. De Monté ver Loren en Spruit, *Hoofdlijnen*, 170-172.
- 66 *De briefwisseling van Pieter Corneliszoon Hooft*, I, nrs. 163, 164, 165, 165.
- 67 Ibidem, nr. 257.
- 68 Fockema Andreae, 'Aanteekeningen', 256-257; Fockema Andreae, *Warmond*, 37; Rijpperda Wierdsma, *Politie en justitie*, 262-264; Coopmans, 'Het district', 28-29; Van Nierop, *Van ridders tot regenten*, 214-215.
- 69 Fockema Andreae, 'Aanteekeningen', 262-263; Rijpperda Wierdsma, *Politie en justitie*, 268; Smit, *De Zuidhollandsche weeskamers*, 6-8 en 27-31; Coopmans, 'Het district', 35; Van der Ree-Scholten en Spijkerman, *Inventarissen*, xv-xvi.
- 70 Fockema Andreae, 'Aanteekeningen', 261-263; Martens van Sevenhoven, *De justitieele colleges*, 236-243; Rijpperda Wierdsma, *Politie en justitie*, 266-268.
- Zie, naast bovengenoemde literatuur, ook: Tjeenk Willink, *Publiekrechtelijke geschillen*, 51-54; Van der Gouw, *De Ring van*

- Putten*, 15-16. Zeer goed vergelijkingsmateriaal biedt verder de situatie in de banne Westzanen, waar de baljuwen van Blois in de zestiende en het begin van de zeventiende eeuw herhaaldelijk het recht om plaatselijke keuren te maken voor zichzelf opeisten. Deze strijd werd uiteindelijk beslist in het voordeel van de schepenen. Zie: Van Braam, 'Bureaucratiseringsgraad', 461; Van Braam, *Opstellen*, 38-41.
- 71 Fockema Andreae, 'Aanteekeningen', 261-263; Rijpperda Wierdsma, *Politie en justitie*, 264-265; Coopmans, 'Het district', 35.
- 72 NA, Familie Del Court van Krimpen, inv. nr. 650; SaD, Ambachtsheerlijkheid Cromstrijen 1492-1975, inv. nr. 680; Welker, *Geschiedenis, 177-178 Timmerman, Inventaris van het archief van de voormalige polder Cromstrijen*, 3.
- 73 Zie bijvoorbeeld: SaD, Ambachtsheerlijkheid Cromstrijen 1492-1975, inv. nr. 318, fol. 287v.; inv. nr. 319, fol. 403r.; inv. nr. 513r.-513v. Ook kwam het wel voor dat een verordening zowel door de ambachtsheren als door de baljuw werd ondertekend. Zie: *Ibidem*, inv. nr. 686 en 689.
- 74 *Ibidem*, inv. nr. 321. De desbetreffende passage is te vinden in Bort, 'Tractaet van hooge- ende ambachtsheerlyckheden', 733-739.
- 75 SaD, Ambachtsheerlijkheid Cromstrijen 1492-1975, inv. nr. 322, fol. 781r.-781v.; SaD, Dorpsbestuur van Numansdorp, inv. nr. 1, 24 mei en 22 november 1782. Dezelfde onenigheden speelden reeds in de jaren zestig, toen de baljuw eigenmachtig enkele aanplakbiljetten betreffende het vloeken en zweren en de zondagsrust in het ambacht ophing. Zie: SaD, Ambachtsheerlijkheid Cromstrijen 1492-1975, inv. nr. 319, fol. 619v. en 627r.-628r.
- 76 Zie bijvoorbeeld: Van Deursen, 'De burgers van Graft', 398; Van Deursen, *Een dorp in de polder*, 198-199. Van Deursen merkt hier overigens bij op dat deze getuigenis geen 'onvoorwaardelijk geloof' verdient. De verklaring werd namelijk afgelegd door een belanghebbende, namelijk een baljuw. Heel onwaarschijnlijk is de inhoud echter niet, gezien het feit dat we deze gang van zaken ook tegenkomen in veel andere plaatsen.
- 77 NA, Hoge vierschaar, inv. nr. 12, 21 september 1661.
- 78 SaD, Ambachtsheerlijkheid Cromstrijen 1492-1975, inv. nr. 2863.
- 79 *Ibidem*, inv. nr. 2845.
- 80 Zie bijvoorbeeld: *Ibidem*, inv. nr. 311; inv. nr. 318, fol. 195r.-196v.; fol. 214v.; 216r.-216v.; 244r.; inv. nr. 319, fol. 413r.; fol. 603r.; inv. nr. 2878.
- 81 SaD, Ambachtsheerlijkheid Cromstrijen 1492-1975, inv. nr. 2874.
- 82 Blok, *Eilandgeschiedenis*, 16-17. Bij Numansdorp verdrong eerder een hooggeplaatste persoon. Het betrof de Dordtse regent Willem van Beveren, in 1685. NA, Hoge vierschaar, 30 juli 1685.
- 83 Frijhoff en Spies, 1650, 218-224 en de daar genoemde literatuurverwijzingen.
- 84 Nisius, *De wapenen*; Pollmann, 'No man's land', 247; Pollmann, *Catholic identity*, 186.
- 85 Hamer, *De Bazuine Gods*.
- 86 Van Deursen, *Een dorp in de polder*, hfst. 18.
- 87 SaD, ORA Klaaswaal, inv. nr. 11, 8 mei 1789.
- 88 Deze indeling in verschillende cirkels gebruikte Van Deursen in zijn onderzoek naar het dorp Graft. Van Deursen, 'De burgers van Graft', 399; Van Deursen, *Een dorp in de polder*, 271.
- 89 Zie bijvoorbeeld: SaD, Gemeente Numansdorp, inv. nr. 1, 4 januari 1785.
- 90 SaD, ORA Klaaswaal, inv. nr. 29, 14 mei 1692.
- 91 Zie bijvoorbeeld: SaD, Ambachtsheerlijkheid Cromstrijen 1492-1975, inv. nr. 318, fol. 349r.
- 92 In 1626 sloten gecommiteerden uit de verschillende plaatsen in de Hoeksche Waard een overeenkomst over het aanstellen van wachten tegen de vijand. (SaD, Gors- en ambachtsheerlijkheid, inv. nr. 178). In 1747 vergaderden verschillende gerechten, op uitnodiging van het dorp Oud-Beijerland, met elkaar over de klachten rond timmerlieden die dienden als pioniers in het nabijgelegen stadje Willemstad (SaD, Muncipaliteit Klaaswaal, inv. nr. 80).
- 93 Zwaardemaker, 'De interjurisdictionele verhoudingen', passim; Van der Ree-Scholtens en Spijkerman, *Inventarissen*, XI.
- 94 Zie bijvoorbeeld NA, Hoge vierschaar, inv. nr. 1-4. Opvallend is dat het grote baljuwschap Zuid-Holland, dat eveneens grensde aan het Land van Strijen, vrijwel nooit wordt genoemd.
- 95 KB, Utrechtse (Maendaegse) Courant, 7 mei 1696; NA, Hoge vierschaar, inv. nr. 2, fol. 128r. en 131v.-132r.
- 96 NA, Hoge vierschaar, inv. nr. 26. Vlg. ook: Egmond, 'Fragmentatie', 17.
- 97 NA, Hoge vierschaar, inv. nr. 26.
- 98 Groenveld, *Evidente factiën*, passim; Groenveld, 'De 'Heren van Ter Goes'', 48-49; Groenveld, *Regeren in de Republiek*, 13; Groenveld, 'De Oranjes als markiezen', 140-147.
- 99 SaA, De Zes Waterlandse Ambachtsheerlijkheden, passim; Nieuwenhuis, *Keeshonden*, 16-18.

- 100 Ook op het gebouw van het Hoogheemraadschap van Waterland was de zwaan terug te vinden. Hier droeg het dier echter negen pijlen. Naast de zes van de Waterlandse dorpen, ook de drie pijlen van Purmerend, Purmerland en Monnickendam.
- 101 Van Deursen, 'De burgers van Graft', 400; Van Deursen, *Een dorp in de polder*, 276. Enigszins vergelijkbaar is ook de situatie in Het Gooi waar de stad Naarden en de dorpen Blaricum, Bussum, Hilversum, Huizen en Laren met enige regelmaat samen vergaderden onder de naam Stad en Lande van Gooiland. Ook hier kende men geen hechte organisatie. Pas omstreeks 1650 kreeg het verband enige structuur en een eigen resolutieboek. De bijeenkomsten rouleerden hier niet maar werden jaarlijks gehouden in Naarden. Zie: Enklaar en De Vrankrijker (red.), *Geschiedenis van Gooiland II*, 53; De Vrankrijker, *Stad en Lande*, 28; *De Briefwisseling van Pieter Corneliszoon Hooft*, I, 59.
- 102 NA, Staten van Holland 1572-1795, inv. nr. 11, 14 januari 1575. Zie ook: Groenveld, 'Van vyanden und vrienden', 25.
- 103 Rehm, *De geschiedenis*, 24-37; Van Ham, 'Ontstaan door strijd', 34; Van Boven, 'Bestuur, rechtspraak en notariaat', 90.
- 104 RAT, Schepenbank van 's Gravenmoer, inv. nr. 19, fol. 1v.
- 105 *Particuliere notulen*, III, 499 (3486) en 514 (3544).
- 106 Brünner, *De Order*, passim; Aten, 'Als het geweld comt...', m.n. hfst. 5 en 6. Lokale voorbeelden: Jansma, 'Het economisch overwicht', 100-106 (Leiden); Palmen, 'Dordt en zijn ommelanden', passim (Dordrecht); Knevel, 'Vijfde stad in Holland', 388-389 (Amsterdam). De bevindingen van Brünner, die vooral de nadruk legde op de overheersing van het platteland door de steden, werden genuanceerd door Jan de Vries. Volgens hem hadden de steden en het platteland elkaar nodig en leefden zij met elkaar in symbiose. De Vries, *The Dutch rural economy*, 48-49 en hfst. 4; De Vries en Van der Woude, *Nederland 1500-1815*, 585-600.
- 107 Aten, 'Als het geweld comt...', 286.
- 108 Van Nierop, *Van ridders tot regenten*, 215-218; Aten, 'Als het geweld comt...', 287-293.
- 109 Aten, 'Als het geweld comt...', 330-332.
- 110 Ibidem, 288.
- 111 Ibidem, 332-333; Aten, 'Amsterdamse gilden', passim.
- 112 NA, Collectie 1902, inv. nr. 52
- 113 GaZ, Polder Westzaan, inv. nr. 589, 25 mei 1709, fol. 55r.-v. Voor een vergelijkbaar geval, zie: Schutte, *Een Hollandse dorpsamenleving*, 61.
- 114 Van Deursen, *Mensen van klein vermogen*, 29; Van Deursen, *Een dorp in de polder*, 273-274; Aten, 'Als het geweld comt...', 334-335. De bestuurders van De Rijk trokken zich maar weinig aan van het bevel van de Staten. Enkele jaren later, in 1620, werden ze weer vermaand door de Staten, aangezien ze, zonder toestemming, weer een vergadering hadden georganiseerd 'van veel ende verscheyden dorpen'. *Particuliere notulen*, I, 9 (28) en 10 (33).
- 115 *Groot placaet-boeck*, II, 1815-1818.
- 116 Aten, 'Als het geweld comt...', 346-350.
- 117 Van Deursen, 'De burgers van Graft', 401-402; Van Deursen, *Een dorp in de polder*, 277-278.
- 118 Van Deursen, 'De burgers van Graft', 403; Van Deursen, *Een dorp in de polder*, 278-280.
- 119 Wouters, *Nieuw en ongezien*, Deel 1, 132-136.
- 120 Een goed voorbeeld komt uit 1606. In dat jaar klopte de kerkenraad van Klaaswaal aan bij de classis om hulp bij het verkrijgen van gelden voor een nieuwe klok. Volgens de classis was het echter nog te vroeg om een rekest in te dienen, 'gemerckt die van Claeswael cortelinghe sijn gebeneficieert van de Edele Heeren Staten'. *Classicale acta*, Deel II, 222, nr. 9.
- 121 Constantijn Huygens verwijst in één van zijn brieven bijvoorbeeld naar advocaat Van der Goes, die rekestten zou kunnen opstellen. Waarschijnlijk doelde hij op de Haagse advocaat Maarten van der Goes die tevens ambachtsheer van Cromstrijen was. *De briefwisseling van Constantijn Huygens*, Zesde deel, 306, nr. 6847.
- 122 SaD, Ambachtsheerlijkheid Cromstrijen 1492-1975, inv. nr. 319, fol. 508r.; 516v.; fol. 525v. Voor verschillende Zeeuwse voorbeelden, zie: Dekker, 'Bezit van heerlijkheden', 132.
- 123 Ibidem, inv. nr. 322, fol. 706r.-707v.; 714v.-715v.
- 124 Van Riemsdijk, *De griffie*, 81-82; De Danschutter, *Agenten bij de Staten-Generaal*, passim; Kappelhof, *De belastingheffing*, 31-34; Roelevink, "t Welck doende etcetera", passim; Annard, *Bestuur en Bestuurders*, 34-36; Annard, 'Het manieeren', passim.
- 125 SaA, De Zes Waterlandse Ambachtsheerlijkheden, inv. nr. 101, 105, 107 en 111; Van Boven, 'Bestuur, rechtspraak en notariaat', 90.
- 126 Groenveld, 'Een onbekend ontwerp', 20-25.
- 127 Annard, 'Het manieeren', 101.
- 128 Zie: Van Deursen, *Een dorp in de polder*, 273.
- Slotbeschouwing**
- 1 SaD, Ambachtsheerlijkheid Cromstrijen 1492-1975, inv. nr. 16.

- 2 Groenveld, 'Terug naar Wassenaar', 129.
- 3 Van Deursen, *Een dorp in de polder*, 314-315.
- 4 Groenveld, *Regeren in de Republiek*, 16
- 5 Groenveld, "Van den Huijze te Muijden", 51; Groenveld, *Regeren in de Republiek*, 12.
- 6 Egmond, 'Fragmentatie', passim.
- 7 Pollmann, 'Eendracht maakt macht', 145. Zie ook: Price, 'Regents', 24.
- 8 Frijhoff en Spies, 1650, 218
- 9 Frijhoff, 'Slotbeschouwing', 477-478 en 490. Zie ook: Te Velde en Aerts, 'Inleiding', 19.
- 10 Ibidem, 478. Zie ook: Price, *Holland and the Dutch Republic*, hfst. 6, m.n. 293; Price, 'Regents', 23.
- 11 De verhoudingen in Warmond worden onder andere beschreven in: Van der Steur, 'Johan van Duvenvoorde' en in Groenveld, 'Terug naar Wassenaar'. Over de invloed van de adel op het Oost-Nederlandse platteland, zie: Gietman, *Republiek van adel*. Specifiek over de verregaande bemoeienis van de familie Van Rechteren met het plattelandsstadje Almelo en het omliggende gebied: Trompetter, *Leven aan de rand*.
- 12 Egmond, 'Fragmentatie', 18.
- 13 Frijhoff, 'Slotbeschouwing', 487. Dat gold misschien in nog wel veel sterkere mate voor Zeeland. Zie: Groenveld, *Regeren in de Republiek*, 12.
- 14 Van Deursen, *Een dorp in de polder*, 315.
- 15 Van Deursen, 'De burgers van Graft', 403; Van Deursen, *Een dorp in de polder*, 280. Vergelijkbaar: Van Deursen, *Mensen van klein vermogen*, 29-30.